

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

**QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI
FALSAFA KAFEDRASI**

**Anvar CHORIYEV,
Sanjar CHORIYEV**

**RENESSANS DAVRI
YEVROPA FALSAFASI**

Qarshi - 2010

Kitobda Renessans davri Yevropa falsafasining antropotsentrik xusu-siyati ochib beriladi. Bu davrda gumanizm g'oyalarini ilgari surgan mu-tafakkirlarning falsafiy qarashlari tahlil qilinadi. Renessans naturfi-losofiyasi va yangi tabiatshunoslikning asosiy aspektlari bayon etiladi. Tabiiy huquq va markazlashgan davlat g'oyasi, adolatli jamiyat g'oyasining gene-zisi va rivoji yoritiladi. Kitob ta'lim muassasalarida falsafadan nazariy va amaliy mashg'ulotlar olib borayotgan professor-o'qituvchilar, falsafa fanini o'zlashtirayotgan talabalar va aspirantlarga mo'ljallangan.

Qarshi Davlat Universiteti Ilmiy Kengashining 2010 yil “___” iyun-dagi ___-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

Taqrizchilar: f.f.n., dots. T. H. Qurbonov,
f.f.n., dots. A. E. Do'lanov.

RENESSANS DAVRI YEVROPA FALSAFASINING ANTROPOTSENTRIK XUSUSIYATI

XV asrdan e'tiboran Yevropada Renessans davri boshlandi. Tabiiyki, ijtimoiy-tarixiy jarayon Yevropaning turli mamlakatlarida turlicha kechdi. Boshqacha aytganimizda, Renessans davri, mutaxassislarning fikriga ko'ra, Yevropada uch asosiy bosqichni: ilk bosqichni (XIV asr), yetuklik bosqichini (XV asr) va oxirlab qolgan so'nggi bosqichni (XVI asr) bosib o'tdi.² Renessans, ya'ni uyg'onish davri o'zining ilk bosqichida butun Yevropani emas, balki uning eng rivojlangan mamlakatlarini qamrab oldi. Xuddi shuning uchun ham Renessans davri ilk bosqichlarining izlari qadimgi Italiyaga borib taqaladi.

Renessans g'oyalari qadimgi Italiyada XII asrdayoq vujudga kelgan edi³. Xuddi shuning uchun ham Renessans o'zining ilk bosqichida sof "italyancha voqea" edi. O'z taraqqiyotining yetuk bosqichida u butun Yevropa-ga xos xususiyat kasb etdi. Bu paytda Yevropaning bir qator rivojlangan mamlakatlarida hunarmandchilik va savdo-sotiq zudlik bilan rivojlana boshladi. Kishilarning shahar tomon intilishlari oshib ketdi. Jamiyat hayotida shaharlarning o'rni va ahamiyati uzluksiz ortib bordi. Yangi iqtisodiy munosabatlar qaror topa boshladi. Kishilarning turmush tarzida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'la boshladi.

Renessans davri o'ziga xos yangi madaniyatni yaratdi. Ushbu madaniyat nafaqat dinga, balki ilm va fanning ilg'or yutuqlariga tayana boshladi. Ilm va fanning buyuk qudratli qadriyatlarini ulug'ladi va boyitdi. Oqibatda Renessans davrida Yevropaning rivojlangan mamlakatlarida inqilobiy madaniy o'zgarishlar ro'y berdi. Chunonchi: birinchi kitob nashr etildi; Kolumb tomonidan Amerika kashf etildi; Vaska de Goma Afrikani aylanib o'tib, Hindistonga boradigan dengiz yo'lini ochdi; Magellan o'zining uzoq davom etgan sayohatiga asoslanib, Yer kurrasining sharsimon ekanligini isbotladi; geografiya va kartografiya fan sifatida e'tirof etildi; matematikada simvolik belgilar qabul qilindi; ilmiy anatomiya va fiziologiya asoslarini fan sifatida o'rganish boshlandi; ximiya va astronomiyada yirik yutuqlarga erishildi. Bir ibora bilan aytganda, Renessans davrida

Yevropaning ko'p mamlakatlari madaniy hayotida tub sifatiy o'zgarishlar ro'y berdi.

Renessans Yevropa tarixining shunday bir davriki, bu davrga kelib xristian dini o'zining monolit mavqeini yo'qota boshladi. Aniqroq qilib aytganimizda, ijtimoiy turmushning barcha jabhalarida din va cherkovning diktaturasi singdirildi. Bunday keskin burilish faqat falsafada emas, faqat san'atda yoki adabiyotda emas, eng avvalo, xristian dinining o'z qobig'ida ro'y berdi. Boshqacha aytganimizda, Yevropaning bir qator mamlakatlarida sekulyarizatsiya¹ jarayoni boshlandi. Sekulyarizatsiya (din, cherkov ta'siridan xoli bo'lish) jarayonining sodir bo'lishi kishilar dunyoqarashiga dinning ta'sirini kamaytirib yubordi. Shuningdek, sekulyarizatsiya jarayoni ijtimoiy turmushning barcha jabhalariga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Oqibatda kishilarning fikrlash madaniyatida ham jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi.

Turgan gapki, fikrlash madaniyatidagi bunday keskin o'zgarish o'rta asr teokratizmiga qarshi kurash zaminida vujudga keldi va rivojlana boshladi. Tabiiy-ijtimoiy muhitda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga insonning intellektual – aqliy imkoniyatlari nuqtai nazaridan qarash, insonning baxtililigi yoki baxtsizligining sabablarini osmondagi ilohiy mo'jizadan emas, u yashayotgan ijtimoiy-tabiiy muhitdan izlash holatlari ro'y bera boshladi.

Kishilar fikrlash madaniyatida gumanistik va antropotsentrik qarashlarning ustuvorlik qilishi ularni antik madaniy merosga bo'lgan qiziqishlarini orttirib yubordi. Bunday tendensiyaning rivojlanib borishi o'z navbatida antik falsafa namoyondalarining asarlarini o'rganishga bo'lgan intilishni ham kuchaytirdi. Qadimgi yunon faylasuflari Platon va Aristotel falsafasi qayta tahlil qilina boshlandi. Neplatonizmga, stoiklar falsafasiga, Epikur va Sitseron qarashlariga qiziqish kuchayib ketdi.

Renessans, eng avvalo, antik zamon madaniy, xususan falsafiy merosi haqida erkin fikr yuritish, har qanday qoidalarni o'zgarmas, mutlaq haqiqat deb qarashdan voz kechish, inson bisotida mavjud bo'lgan qobiliyatlarni, malakalarni erkin namoyish qilish uchun vujudga kelgan imkoniyat edi. Xuddi shuning uchun

ham olimu-fozillar, xususan faylasuflar “yopiq maktablar” namoyondalari emas, balki mustaqil tadqiqotchi sifatida harakat qila boshladilar. Har bir tashkilotchining o‘ziga xos bayon qilish, ilmiy-falsafiy asarlarni o‘ziga xos tahlil qilish, voqelikni ravon ommabop tilda tasvirlash uslublari vujudga keldi. Bunday uslublar o‘tmish falsafiy adabiyotlarining sxolastik bachkanalikka asoslangan murakkab bayon qilish uslubiga zid edi. Bir ibora bilan aytganda, Renessans davrining falsafiy adabiyotlari o‘tmishning sxematizmi va aprioristik chayqovchiligiga zarba berib, voqea va hodisalarni chinakamiga real tavsiflashga, amaliyot uchun foyda keltirgan masalalar yechimini topishga e’tiborni qaratdi.

Renessans madaniyatining asosiy targ‘ibotchilari va tashviqotchilari shahar aholisining yuqori tabaqalari vakillari, yirik ishbilarmonlar, meshchanlar, yuqori ma’lumotga ega bo‘lgan cherkov va monastir xodimlari edi. Insonparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qilgan bunday targ‘ibotchilar va tashviqotchilarning ko‘pchiligi lotin tilini mukammal bilgan, antik madaniyat, xususan falsafiy meros bilan yaxshi tanish kishilar edilar. Bir ibora bilan aytganimizda, Renessans madaniyatining mag‘zini insonparvarlik g‘oyalari tashkil etadi.

Renessans davri madaniyati, xususan uning falsafasi insonning eng oliy qadriyat ekanligini har tomonlama isbotlashga urindi. Xuddi shu davrga kelib ijtimoiy munosabatlarni baholashning yangi mezoni - insoniylik kriteriysi vujudga keldi. Insonning insoniyligi ajdodlar yaratgan madaniy-ma’naviy merosni o‘zlashtirish qobiliyati bilan belgilanadi. Shuningdek, Renessans davri madaniyati, xususan falsafasidagi eng muhim tendensiya olamni teotsentrik tushunishdan antropotsentrik tushunishga o‘tilgani edi. Ushbu inqilobiy o‘zgarish, shubhasiz, o‘ta murakkab jarayon bo‘lib, turli ziddiyatlarga to‘la edi. Xususan, Renessans madaniyatini shodu-xurramlik bilan quvvatlovchi shahar aholisining yuqori tabaqalari bilan uning o‘rta va pastki qatlamlari orasida turli siyosiy ziddiyatlar, kelishmovchiliklar mavjud edi. Chunonchi, jamiyatning yuqori tabaqalaridan biri bo‘lgan meshchanlar davlat apparatini, cherkovni reformatsiya, ya’ni isloh qilish yordamida tovar-pul munosabatlarini barqarorlashtirmoqchi va uni kengaytirmoqchi bo‘lsalar, aholining o‘rta va past tabaqasi vakillari jamiyatni yana

o'rta asr tartibotlariga rioya qilishga da'vat etardilar. Xuddi shuning uchun ham Renessans Yevropaning turli mamlakatlarida turli darajada rivojlandi, turli modifikatsiya, turli variantlarda va shakllarda namoyon bo'ldi.

Bunday turli-tumanliklar oqibati o'laroq Renessans madaniyati, falsafasi bilan reformatsiya, ya'ni isloh qilish orasidagi o'zaro aloqadorlik mexanizmini baholashda Yevropalik mutaxassislar orasida turlicha fikr va mulohazalar uchrab turadi.¹ Chunonchi, ba'zi birovlar Renessans halqaro, ya'ni umumevropa ahamiyatiga molik voqea, reformatsiya, ya'ni isloh qilish esa faqat milliy (nemislarga xos) voqea deb ishontirmoqchi bo'ladilar. Shunday bo'lishiga qaramasdan, Renessans va reformatsiya haqida bahs-munozara yurituvchilarning barchasi bu yirik ikki voqea orasida umumiylik, o'xshash tomonlar bor ekanligini bir ovozdan ma'qullaydilar. Chunki ikkala voqea ham jamiyatdagi odamlar turmush tarzida eskicha tartib-intizomlarga qarshi edi. Bunday umumiylik, bunday o'xshashlikning asosida yangicha tartib-intizom, odamlar turmush tarzida yangicha madaniyatni shakllantirish yotar edi.

Ko'rinib turibdiki, Renessans insoniyat bosib o'tgan tarixiy taraqqiyot yo'lining eng muhim davrlaridan biridir. Bu davr jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan hamмага ayon. Modomiki shunday ekan, Renessans davri Yevropa falsafasining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Yuqorida eslatib o'tganimizdek, Renessans davrining o'ziga xos xususiyatlaridan biri va eng muhimi kishilarda yangicha fikrlash madaniyatining shakllanganligi bilan xarakterlanadi. Yangicha fikr yuritish madaniyati antik zamon, o'rta asr fikrlash madaniyatidan mutlaqo farq qilar edi. Chunki Renessans davri fikrlash madaniyati diniy urf odatlar, rasm-rusumlarga zarba bera boshladi, ayrim hollarda unga qarshi chiqdi. O'z navbatida, Renessans davri fikrlash madaniyati o'rta asr fikrlash madaniyatining natijasi va uning yakuni edi. Xuddi shuning uchun ham Renessans davrining falsafasi o'rta asr falsafasiga xos xususiyatlarning mavjudligi bilan antik zamon fikrlash madaniyatidan tubdan farq qiladi.

Renessans davri dunyoqarashining antik zamon va o'rta asrlar davri dunyoqarashidan farq qiladigan eng muhim xususiyatlaridan yana biri uning san'atga asoslanganligidir. Agar o'rta asr madaniyatining negizida din yotgan bo'lsa, Renessans davri dunyoqarashining markazida badiiy-estetik did (yo'nalish) ustunlik qiladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, agar antik zamon fikrlash madaniyati markazida tabiiy-kosmik hayot, o'rta asrda Xudo va u bilan bog'liq bo'lgan saqlab qolish g'oyasi turgan bo'lsa, Renessans davri fikrlash madaniyatining diqqat markazida inson turdi.

O'rta asr sharoitida kishilar orasidagi o'zaro munosabatlarda ularning qaysi tabaqaga, qanday guruhga, qanday kasbga mansubligi yoki din bilan aloqadorligi muhim ahamiyatga ega edi. Shuning uchun ham kishilar dunyoqarashida guruh yoki tabaqa, kasb-hunar yoki din nuqtai nazari, ehtiyoji, manfaati hukmronlik qilardi. Renessans davriga kelib, har bir kishining o'zi mustaqil fikr-mulohaza yuritadigan bo'ldi. Endi har bir kishi nafaqat guruh yoki din nomidan, balki o'zi nomidan ham gapiradigan bo'ldi. Mustaqil fikr yuritishning vujudga kelishi ularning ijtimoiy turmushdagi pozitsiyasini ham o'zgartirib yubordi. Kishilar faoliyatida asta-sekin o'z kuch-quvvati va qobiliyatiga ishonish, mag'rurlik kabi xislatlar mustahkam o'rin egallay boshladi.

O'rta asrlarda inson o'z shaxsiy talanti va qobiliyati, iste'dodi va mehnatsevarligi tufayli bajarilgan ulkan ishlar, yaratilgan san'at asarlari-yu, arxitektura yodgorliklarini ham Xudoning nomiga, uning karomatiga bog'lab qo'ygan bo'lsa, Renessans davriga kelib, insonning mehnati tufayli yaratilgan mo'jiza uning o'ziga qaytarildi. Xuddi shuning uchun ham Renessans davri jahon sivilizatsiyasini o'ziga xos talant, qobiliyat va iste'dodga ega bo'lgan burch, individuallik bilan boyitdi.

Renessans davridagi inson ideali qomusiylik, har tomonlamalik bilan boyitildi. Endidikda dehqon uy qurar, tegirmon yuritar, kanal qazir, ko'priq qurar, yer haydar, ekin ekar, olingan xosilni o'zi qayta ishlar, zarur mehnat qurollarini ham o'zi yasalar edi. O'zining kundalik turmushi uchun zarur bo'lgan barcha bilimlarni ham o'zi sabr-toqat bilan o'rganardi. Xullas, Renessans davridagi inson

o'zining bunyodkorlik, yaratuvchilik faoliyati bilan o'rta asr kishisidan tubdan farq qilar edi. Bunday tendensiyaning Renessans davrida ijod qilgan xristian faylasuflarning asarlarida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Renessans davrida Yevropada dastlabki gumanistik g'oyalar Italiyalik faylasuflar Dante Aligyeri (1265-1321 yillar), Paduyalik Marsiliy (1278-1348 yillar), Franchesko Petrarka (1304-1374 yillar), Jovanni Bokachcho (1313-1375 yillar), Georgios Gemistos (1360-1425 yillar), Marsilio Fichine (1422-1495 yillar), Piko della Mirandola (1463-1495 yillar) asarlarida bayon qilindi.

Renessans davridagi inson antik zamon va o'rta asr kishisidan o'z faoliyatini hech qanday ta'qiqlarsiz bajarish imkoniga ega bo'lgani, o'z turmush tarzini o'zi belgilay olishi, o'ziga-o'zi hukmronlik qilish imkoniga ega bo'lgani bilan ajralib turadi.¹ Endilikda insonga o'zini-o'zi yaratish imkoniyati hadya etildi. O'z navbatida, xuddi o'sha o'zini-o'zi yaratish qobiliyatiga ega bo'lganligi bilan inson boshqa tirik mavjudotlardan tubdan farq qilishini ham zinhor unutmaslik kerak. Insonda o'zini-o'zi yaratish qobiliyatining rivojlana borishi o'z navbatida uning tabiat ustidan hukmronligini ham mustahkamlayverdi. Antik zamonda yashagan inson tabiatni o'z xo'jayini deb qaraydigan bo'lsa, Renessans davriga kelib butun tabiat ustidan uning o'zi hukmronlik qiladigan bo'ldi. Insonda bunday imkoniyatni Xudoning o'zi hadya qildi. Xudo tomonidan insonga berilgan o'z taqdirini o'zi belgilash imkoniyatlari o'rta asrga kelib inson borlig'ida mavjud bo'lgan nodonliklar tufayli asta-sekin yemirilib bordi. Renessans davriga kelib xuddi o'sha imkoniyatlar yana qayta ko'rib chiqila boshlandi. Natijada inson o'z taqdirini o'zi belgilashda ilohiy qudratga ehtiyoj sezmay qoldi. Endilikda inson o'z taqdirini o'zi yarata olishiga, tabiatning chinakam egasi bo'lishiga ishonch hosil qila boshladi. Xuddi shuning uchun ham uyg'onish davrining o'ziga xos xususiyatlaridan biri insonning olamdagi jamiki mavjudot, hatto o'zining ustidan ham hukmdorligi orta borgani bilan izohlanadi. Bunday holat antik zamonda ham, o'rta asrlarda ham vujudga kelmagan edi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, endilikda inson o'zining gunohlarini yuvish, johilliklarini kamaytirish, o'z tabiatida mavjud bo'lgan turli qusurlarni, qing'ir- qiyshiqliklarni bartaraf etish

uchun Xudoning mexribonligigiga ehtiyoj sezmay qoldi. Insonning o'zi yaratuvchi-bunyodkor bo'ldi. Shuning uchun ham rassom uchun yaratuvchi-bunyodkorning jismi Renessans ramzi, belgisi darajasiga ko'tarildi.

Renessans davrida insonning barcha jabhalardagi faoliyati antik zamon yoki o'rta asrga nisbatan o'zgacha talqin etildi. Ma'lumki, qadimgi yunonlarda mushohada qilish, fikr yuritish barcha faoliyat turlaridan ustun qo'yilar edi. Chunki fikrlash, mushohada qilish (yunoncha "teoriya"), bir tomondan, insonni tabiat sirlari bilan oshno qilsa, ikkinchi tomondan, uni mustaqil fikrlash dunyosiga olib kiradi va u bilan qurollantiradi. Renessans davrida inson faoliyatiga baho berish ham o'zgacha bo'ldi. Chunonchi, mehnat (hatto qulning jismoniy mehnati ham) har qanday gunohlarni yuvish vositasi deb hisoblandi. Ayniqsa inson qalbini poklovchi mehnat faoliyatning eng oliy shakli deb hisoblandi. Qalbni poklovchi mehnat, ya'ni Muqaddas kitoblarni o'qish yaratuvchanlik imkoniyatlarini vujudga keltiradi, deb tushuntirildi. Inson ijodiy mehnatining qadr-qiymati kundan-kunga ortib boraverdi. Boshqacha qilib aytganimizda, insonning faoliyati Renessans davrida eskilikka zarba berish, eskilikni yakson qilish xarakteriga ega bo'ldi. Uning yordamida inson nafaqat yer ishlariga oid ehtiyojini, balki o'z-o'zini ham o'zgartirdi.

Ilm-fanga e'tibor kuchaydi. Amaliyot bilan fan orasidagi chegara ham o'zgara boshladi. O'rta asr sharoitida amaliy-texnik faoliyat bilan fan orasida ma'lum bir chegara bo'lib, ular "san'at" va "badiiy fantaziya" deb nomlanardi. Renessans davrida, yuqorida ta'kidlaganimizdek, xuddi o'sha chegara yo'qoldi. Injener va rassom nafaqat antik va o'rta asr zamonasiga xos san'atkor, texnik, balki chinakam ijodkor-yaratuvchi darajasiga ko'tarildi. Ijodkor tadqiqotchilar Xudo tomonidan sodir etilgan tabiiy hodisalarning ichki tuzilishidagi o'zaro aloqadorlik qonuniyatlarini bilishga intildilar. Fanda bunday holatni Kepler, Galiley, Kavalyeri ijodida uchratamiz.

Inson shaxsi to'g'risidagi fikr-mulohazalar Renessans davrida yanada yuksaklikka ko'tarila boshladi. Endilikda inson shaxsining qadr-qiymati har tomonlama osha boshladi. O'rta asrda mavjud bo'lgan inson bilan Xudo orasidagi

ittifoq darz ketdi. Inson Xudodan ajralib, mustaqil fikrlash imkoniyatiga ega bo'ldi. U o'zining transsendental ildizlaridan asta-sekin uzila boshladi. Buning uchun faqat Koinotdan emas, balki o'zidan najot izladi. O'zining teranlashib borayotgan aql-farosatidan, go'zallashib borayotgan tanasining imkoniyatlaridan madad qidirdi. Xuddi shuning uchun ham Renessans davrining antropotsentrizmi go'zallikni ulug'lashi bilan ajralib turadi. Badiiy tasvirlarda go'zal inson qiyofasini tasvirlash, ayniqsa uning tashqi qiyofasining latofatini tavsiflash o'sha davr san'atining bosh mavzui edi. Bunday holatni Renessans davrining mashhur naqqoshu-musavvirlari – Bottichelli, Leonardo da Vinchi, Rafael asarlarida ko'rish mumkin.

Renessans davri adabiyoti va san'atida har qachongidan ko'ra yakka kishi shaxsiga e'tibor kuchaydi. Antik zamonda ham, o'rta asrlarda ham inson deb nomlanuvchi tirik mavjudotga bu qadar e'tibor bo'lmagan edi. Bu davrga kelib har bir kishining o'ziga xos qobiliyatlari, malakalari hamma narsadan ustun qo'yildi. Buyuk shaxslardagi takrorlanmas iste'dodga e'tibor kuchaydi. Bunday holat Renessans davrida shaxs degan tushunchaning rasman shakllanishiga turtki bo'ldi. Shaxs tushunchasi individ tushunchasi bilan bab-barobar ishlatila boshlandi. Lekin shaxs deganda eng avvalo yaxshilik bilan yomonlikning farqiga borish malakasi tushunildi. Shuningdek, uyg'onish davri adabaiyotlarida shaxs deganda kishining hatti-harakatlari, xulq-atvoridagi mas'uliyatni sezish qobiliyati tushunildi. Ushbu davr mutaffakkirlarining tushuntirishlaricha, individuallikning har tomonlama ulug'lanishi, uning ortib borishi hamisha ham inson shaxsining rivojlanishiga mos bo'lib tushavermaydi. Shaxsning estetik didi, axloq-odobiga xos qirralarining rivojlanishi ham bir-biriga mos bo'lishi zarur. Chunonchi, XV-XVI asrlarda individuallikning har tomonlama rivojlanishi ayrim hollarda xudbinlikning ortib borishiga olib keldi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan ko'rinib turibdiki, Renessans davri falsafasida o'rta asrning teotsentrik tasavvurlariga zid bo'lgan yangi gumanistik yo'nalishlar vujudga keldi. Insonshunos olimlar, shoiru-yozuvchilar asarlarida inson bilan tabiat, shaxs bilan jamiyat orasidagi aloqadorlik muammolarini

o'rganish birinchi o'ringa chiqib oldi. Gumanistik falsafa vakillari har tomonlama rivojlangan shaxs g'oyasini olg'a sura boshladilar.

§ 1. GUMANISTIK G'OYALARNING SHAKLLANISHI

Yevropada Renessans davri, yuqorida eslatib o'tganimizdek, turli bosqichlarni bosib o'tdi, shuning uchun ham u turlicha xususiyatlarga ega edi. Renessans davri o'zining ilk bosqichida italyancha gumanistik xususiyatga ega edi. Florensiya italyancha gumanistik harakatning haqiqiy markaziga aylangan edi.

Florensiyalik gumanistik harakat tashkilotchilari va targ'ibotchilari gumanizm g'oyalari haqida fikr-mulohaza yuritganda qadimgi Rimlik mutafakkir, mashhur faylasuf Sitseron (eramizdan avvalgi birinchi asr) pandu – nasihatlariga rioya qilar edilar. Sitseron gumanizm deganda eng avvalo insonning insoniyligini tushunar edi. Insoniylik qadimgi yunonistonliklarning biri-biriga zid bo'lgan turli-tuman plyuralistik fikr-mulohazalari asosida shakllangan Rim madaniyatining eng buyuk yutug'i, uning natijasi deb qarar edi. Shuning uchun ham, Sitseron fikriga muvofiq, gumanizm odamning inson darajasiga ko'tarilishini, uning qayta vujudga kelishini, insonda insoniylik alomatlarining mujassamlashishi jarayonini ifodalovchi iboradir.

Sitseron ushbu ibora yordamida insonning eng buyuk qadriyat ekanligini cherkov «otalariga» tushuntirmoqchi edi. Xuddi shuning uchun ham insoniylik iborasi xristian cherkovining «otalari» – Tertullian, Laktansiylarning (III-IV asrlar) lotin tilida yozgan turli yozishmalarida ishlatila boshlandi.

Shunday qilib, gumanizm (humanus) lotincha ibora bo'lib, insoniylik tomon intilish yoki insonning insondek yashashi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratish degan ma'noni bildiradi. Inson qachon o'zi haqida, o'zining olamdagi o'rnini, o'z tabiatining mohiyati va o'zining nimalarga qodirligi, o'z borlig'ining ma'nosi va maqsadi haqida o'ylay boshlasa, ana o'shanda gumanizm sodir bo'ladi. Shubhasiz, gumanistik fikr-mulohazalar hamisha ham konkret ijtimoiy-tarixiy asoslarga ega bo'lgan.

Gumanizm iborasini tor ma'noda tahlil qiladigan bo'lsak, uni g'oyaviy harakat deb baholash mumkin. Chunonchi, gumanizm g'oyalari o'zining ilk bosqichida Italiyada antik adabiyotni, san'atni, til va madaniyatni o'rganish shaklida namoyon bo'ldi. Xususan, italyan adabiy tilining asosi hisoblangan Dantening «Ilohiy komediyasi», uning mashhur falsafiy asari «Bazm» va eng muhim siyosiy traktati «Monarxiya» asarlari italyancha gumanizm g'oyalarining shakllanishida qudratli manba vazifasini bajardi.¹ Gumanistik harakatning qadri-qimmatini faqat falsafiy fikrlash madaniyati rivojlanishiga qo'shgan hissaga qarab emas, balki qadimgi qo'lyozmalarni o'rganish borasida amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlariga qarab baholanadigan bo'ldi. Xuddi shuning uchun ham Yevropa Renessans davrining ilk bosqichini xarakterlovchi italyancha gumanizm ayrim hollarda adabiy-filologik voqea sifatida ham ta'riflana boshlandi.

Italyancha gumanizmning nazariy asoslarini platonizm va neoplatonizm g'oyalari tashkil etar edi. Italyancha gumanizmga platonizm va neoplatonizm falsafasi rivojlanish va taraqqiyot ramzi deb tushunilar edi. Ayniqsa Platon falsafasi butun o'tmish falsafasining toji, kulminatsiyasi deb hisoblanardi. Xuddi shuning uchun ham Florensiyadagi Platon Akademiyasi – Platonni «faylasuflarning Xudosi» deb e'lon qildi. Chunki Platonning falsafiy doktrinasi nafaqat falsafiy fikrlash madaniyati taraqqiyotiga, balki xristianlikning rivojiga ham munosib hissa qo'shganligi qayta-qayta ta'kidlandi.

Florensiyalik allomalar Platonning inson tabiatida g'ayriinsoniy qiliqlar mavjudligi haqidagi konsepsiyani ishlab chiqishdagi xizmatlari alohida tahsinga sazovor ekanligini ta'kidladilar. Shuningdek, Florensiyalik mutafakkirlar Platon va uning izdoshlari bayon etgan falsafa bilan din, odam va Xudo orasidagi o'zaro munosabatlar, ayniqsa inson haqidagi ajoyib fikr-mulohazalarni har tomonlama qo'llab-quvvatladilar. Ularning e'tirof etishlaricha, olam, odam va Xudo haqidagi bilimlarning eng ishonarlisi falsafadir.

Yevropa Renessans davri haqida fikr-mulohaza yuritganda ayrim tadqiqotchilar Renessans madaniyati, xususan gumanizmining shakllanishida antik merosning o'rni va ahamiyatini haddan ortiq bo'rttirib ko'rsatadilar. Shunday

nuqtai-nazar asosida fikr-mushohada yuritgan tadqiqotchilar gumanizm – bu faqat Rim yoki Yunon madaniyati, ma’rifatining shakllanishiga ko’rsatilgan ta’sirni ifodalovchi tushuncha deb qaraydilar. Bunday nuqtai-nazarga suyanib fikrlaydigan bo’lsak, unda gumanizm faqat ma’naviy sohaga taalluqli voqea bo’lib qoladi, xolos. Gumanizmning doimo o’zgarib turuvchi, bunyodkorlikka chorlovchi amaliy tomonlari e’tibordan chetda qoladi.

Bunday turli-tuman fikr-mulohazalarning yuzaga kelishi o’z navbatida gumanizm konkret tarixiy – ijtimoiy sharoitga qarab turli ko’rinishlarda namoyon bo’lishidan dalolat beradi. Turgan gapki, bunday tendensiya italyancha gumanizmga ham taalluqli bo’lib, u tarli ijtimoiy harakatlarda o’z ifodasini topdi. Tarixiy jihatdan cheklangan bo’lishiga qaramasdan, u butun Yevropa tarixida buyuk voqea bo’lib qoldi.

Dante Aligyeri (1265-1321).

a) Hayoti va ijodi. Dante – o’rta asrning so’nggi va Yevropa ilk Renessans davrining buyuk shoiri, publitsisti, faylasufi va siyosiy arbobi edi. U 1265 yilning may oyida Florensiyada kambag’allashgan aslzoda oilasida tavallud topdi. Yoshligida diniy maktabda o’qigan, ba’zi ma’lumotlarga qaraganda, Boloniya universitetida saboq olgan. Umri davomida falsafa, axloq, ilohiyot, tarix, mantiq ilmlarini chuqur o’rgandi. Dante ilmiy dunyoqarashining shakllanishida nafaqat Yevropa mutafakkirlari, balki Sharq faylasuflari, xususan Forobiy, ibn Sino, ibn Rushdlar yaratgan falsafiy ta’limotlarning ham hissasi beqiyos bo’ldi.¹

Dante Florensiyaning ijtimoiy-siyosiy hayotiga faol ishtirok etdi. 1302 yilda Florensiya ijtimoiy-siyosiy hayoti shoxsupasiga “qoralar” ko’tarilishi bilan shoir o’z ona shahridan uzoq yurtlarga surgun qilindi. Hayotining so’nggi 19 yilini sarson-sargardonlikda o’tkazadi va 1321 yil 14 sentabrda Rovennada vafot etadi.

Dante jahon madaniy merosi xazinasini “Yangi hayot”, “Falsafa yordamida ovinish haqida risola”, “Bazm”, “Monarxiya”, “Ilohiy komediya” kabi asarlari

bilan boyitdi. Ayniqsa Sharq madaniyati, xususan Sharq falsafiy tafakkuri bilan Yevropani tanishtirishda Dantening xizmatlari beqiyos bo'ldi.

Uning sevimli mahbubasi Beatrichega bag'ishlagan “Yangi hayot” she'riy to'plamida (1291-1292 yillarda to'plam holiga keltirgan) ibn Sino va ibn Rushdning sharqona an'alarini davom ettirib, chinakam ishq va muhabbat, vafo va sadoqatni e'zozlaydi. Muhabbatning chinakam insoniy fazilat, oliy axloq, odob, umuman insonga xos bo'lgan eng oliy xususiyat ekanligini ta'kidlaydi. Ishq-muhabbatning shakllanishi va rivojlanishi jarayonini tushuntirib berishga harakat qiladi, uni har tomonlama e'zozlashga chaqiradi.

Dante 1304-1308 yillarda quvg'inda bo'lgan kezlarda o'zining yirik ilmiy-falsafiy asarlaridan biri “Bazm” va badiiy-filologik asari “Xalq nutqini” yozadi.

“Bazm” o'rta asr falsafiy tafakkurining yirik qomusiy asari hisoblanadi. Dante bu asarida, eng avvalo, o'z zamondoshlari, maslakdoshlarini falsafani har tomonlama, chuqur o'rganishga chorlaydi. Falsafiy merosdan xabardor bo'lishni har bir fuqaroning insoniy burchi

deb hisoblaydi. Dante “Bazmda” inson muammosini, ayniqsa uning ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishi jarayonini tahlil qilishga katta e'tibor beradi. Shoirning fikriga ko'ra, har bir kishining ma'naviy-axloqiy qiyofasi jamiyatning madaniy darajasini belgilaydi. Dante o'rta asr ta'limotlariga zid o'laroq axloqni hamma fanlardan, hatto teologiyadan, metafizikadan ham ustun qo'yadi.

Dante o'zining “Bazm” asarida insonning insoniyligini aniqlovchi mezonlarni yaratishga urinadi. Uning fikriga ko'ra, insonning insoniyligini ifodalovchi eng muhim xususiyat saxiylik, oliyjanoblikdir. Shoirning tushuntirishicha, inson umri to'rt asosiy faslni bosib o'tadi: birinchisi yoshlik, u issiqlik va namlikka monand; ikkinchisi balog'at, unga issiqlik va quruqlik xos; uchinchisi keksalik, unda sovuq va quruqlik bor; to'rtinchisi – qartayish, unda sovuqlik va namlik bor.¹ “Bazmda” e'tirof etilishicha, inson tabiat sirlarini bilishga qodir. Xuddi shuning uchun ham inson doimo bilimga intiladi, unga

ehtiyoj sezadi. Bilim ruhimizning oliy xususiyatidir va inson uchun bilim olish eng yuksak lazzatdir, deydi Dante.

Dante 1312-1313 yillarda “Monarxiya” nomli asarini yozdi. Unda o‘zining siyosiy va g‘ayridiniy qarashlarini bayon qiladi. Cherkov va Rim papasini davlatni idora qilish ishlariga aralashmasligi zarur deb hisoblaydi. Sharqning mashhur mutafakkiri ibn Rushd izidan borib, ruhoniylarning saltanatni boshqarishlarini inkor etadi. Adolatli hukmdor boshchiligida yagona davlat qurish g‘oyasini ilgari suradi. Siyosiy tarqoqlik tufayli jabr – zulm ko‘rgan Italiya xalqlarini birlashtirib urushlarni yo‘q qiluvchi tuzum - jahon imperiyasi o‘rnatish haqidagi g‘oyalarni targ‘ib qiladi. Turli hududlarda yashovchi, turli diniy maslakdagi kishilar orasida ham qandaydir bir yaqinlik, o‘xshashlik, umumiy tomonlar, bir ibora bilan aytganda, umuminsoniy fazilatlar bor, degan xulosaga keladi. Yevropa tarixida birinchilardan bo‘lib “umuminsoniyat” tushunchasini badiiy-falsafiy adabiyotga kiritadi. Xuddi shuning uchun ham Xristian dini ulamolari Dantening “Monarxiya” asarini kuydirish, asar muallifining xokini qabrdan chiqarib tashlashni Italiya hukmdorlaridan talab qila boshlaydilar. Ammo Ravenna hokimi Danteni himoya qiladi.

Dantega dunyoviy shon-shuhrat keltirgan buyuk asari - “Ilohiy komediyadir”. Asar nafaqat uning g‘oyaviy-siyosiy qarashlarining yakuni, badiiy tafakkurining toji bo‘lib qolmay, umuman o‘rta asr madaniyatining yakuni edi. Ayni paytda Yevropa badiiy adabiyotining kelajakdagi yo‘lini aniqlab beruvchi yirik ahamiyatga molik ijtimoiy voqea edi.

b) Dante ijodida ilohiylik va insoniylik. Olamning haqiqiy manzarasi, uning borlig‘i va birligi, ayniqsa inson vafotidan keyin uning taqdiri haqidagi muammolar, din ahlini ham, faylasuflarni ham hamisha bezovta qilib keldi. Ushbu muammolar yuzasidan har bir din o‘z nuqtai nazarini bayon etdi. Chunonchi, xristian dini namoyondalarining tushuntirishlaricha, olam uch qismdan: osmon, yer va yer ostidan iborat. Osmon va yer bu dunyo deb yuritilsa, yer osti, ya’ni jahannam – narigi dunyo deb ataladi. Bu dunyodagi kishilar o‘z qilmishlariga asosan narigi dunyoda rag‘batlantiriladilar yoki jazolanadilar. Chunonchi, bu

dunyoda taqvodorlik qilganlarning ruhi jannatda orom topadi. Yomonlik, tubanlik qilgan kimsalar do‘zax azobiga giriftor bo‘ladilar. Ammo ushbu holatlarning sodir bo‘lishi jarayonini hech qaysi din batafsil tushuntirib bermadi. Dante o‘zining “Ilohiy komediyasida” xuddi ana shu jarayonni tushuntirib berishga harakat qildi.

Dante “Ilohiy komediyada” birinchilardan bo‘lib narigi dunyoning manzarasini tasvirlab berdi. Shoirning fikriga ko‘ra, narigi dunyo uch asosiy bo‘lakdan (qismdan): do‘zax, a‘rof, jannatdan iborat. Mutaфakkirning tushuntirishicha, narigi dunyoning tuzilishi (strukturasi) o‘ziga xos qonun-qoidalar asosida vujudga keladi. Bu yerda bo‘ladigan o‘zgarishlar ham qandaydir qonun-qoidalar asosida ro‘y beradi. Chunonchi, odamlar bu dunyodagi xizmatlariga, ya’ni bu dunyodagi xulq-atvori, hatti-harakatlariga qarab narigi dunyodan joy oladilar. Bu dunyoda qilgan ishlariga yarasha u dunyoda jazo oladilar yoki rohat-farog‘atda bo‘ladilar. Xususan, kimdir jannatdan, kimdir do‘zaxdan joy oladi.

Dantening “Ilohiy komediyasi” o‘rta asr adabiyotida keng tarqalgan narigi dunyoni xayolan ko‘rish, bashorat qilish janrida yozilgan. O‘rta asr klerikal adabiyotida bashorat qilish janri insonni hayotdan bezdirish, bu dunyoni o‘tkinchi, bevafo dunyo deb qarash, narigi dunyo vasvasasiga solish bilan shug‘ullangan bo‘lsa, Dante bu adabiy janrni bu dunyo lazzatlarini ulug‘lash, yer kurrasidagi barcha kishilar o‘rtasidagi munosabatlarni yanada to‘laroq tasvirlash tomon burib yubordi.

Dante insonni bu dunyodan bezdirmoqchi emas, aksincha hayotning go‘zalligini tushunishga, uni chinakamiga sevishga, jamiyat hayotiga faol ishtirok etishi, xalq, Vatan manfaatini himoya qilishga, uni ko‘z qorachig‘idek saqlashga chaqiradi. Uni oxirat vasvasasi emas, hayotning go‘zalligi, uning ma’no va mazmunini insonparvarlashtirish qiziqtiradi. Shoir inson hayotining ma’nosi va mazmunini yanada serjilo qilish, uni har tamonlama takomillashtirish maqsadida bu dunyoda umrini ma’nosiz va mazmunsiz o‘tkazgan, butun umrini yomonlikka, qabihlikka baxshida etgan, birovlariga hech qachon yaxshilikni ravo ko‘rmagan, jinoyatchi, gunohkor kimsalarni, xalq manfaatiga zid ish qilgan hokimu boshliqlarni, din aqidalaridan o‘zining shaxsiy manfati yo‘lida

foydalangan riyokor ruhoniylarni, bir ibora bilan aytganda, o'z siyosiy muxoliflarini do'zaxga joylashtiradi va ular ustidan hukm chiqaradi.

“Ilohiy komediyaning” “Do'zax” qismi hayotiy ziddiyatlarni to'la aks ettirganligi bilan “A'rof”, “Jannatdan” ajralib turadi. “Do'zaxda” tasvirlangan voqealar Renessans davri Italiyasi hayotining aksi edi. Aniqroq qilib aytganimizda, “Do'zaxda” sodir bo'layotgan voqealar Dante zamondoshlarining xatolari edi.

Dantening tasvirlashicha, narigi dunyoning ikkinchi qismi – A'rof ham to'qqiz qavatdan tashkil topgan. A'rofga bu dunyoda bilib-bilmay yengil–yelpi gunoh qilib qo'ygan kishilarning ruhlari joylashtiriladi. Bu yerda orom topganlarning asosiy qismi shoir, rassom, bastakor va umuman ijodiy mehnat bilan shug'ullanganlardir. Chunonchi, a'rofning birinchi qavatida mutakabbirlar, ikkinchisida hasadgo'ylar, uchinchisida jahldorlar, to'rtinchisida-mayuslar, beshinchisida xasis va isrofgarchilikka yo'l qo'yganlar, oltinchisida ochko'z va badnafslar, yettinchisida-dunyoviy muhabbatga berilganlar joylashganlar. Sakkizinchi va to'qqizinchi qavatlar esa a'rofdan jannatga o'tuvchi buyuk maskan vazifasini bajaradi.

Jannatga o'tish uchun inson ruhi qalin devordan oshib o'tishi zarur. O'sha alangali devordan o'tgan ruh barcha qusurlardan, nodonliklardan xoli bo'ladi. Alangali devordan o'tgach ruh so'lim bog'lar, anvoi gullarga to'la gulzorlar, yam-yashil maysazorlardan, bepoyon dalalardan iborat o'zgacha bir hududga ro'para keladi. Xuddi shu yerdan, shu maskandan farovon yangicha hayot debochalari boshlanadi.

Jannat ham do'zax va a'rof kabi to'qqizlik asosida qurilgan. Jannat yer yuzida joylashgani uchun uning atrofini to'qqiz osmon o'rab turadi. Chunonchi, birinchisi –Oy, ikkinchisi - Utorid (Merkuriy), uchinchisi -Zuhro(Venera), to'rtinchisi - Quyosh, beshinchisi - Mirrix (Mars), oltinchisi – Mushtariy (Yupiter), yettinchisi – Zuhul (Saturn), sakkizinchi - turg'un yulduzlar, to'qqizinchisi - arshi a'lo farishtalar makonidir. Do'zaxga zid o'laroq, jannatda

doim harakat ustuvorlik qiladi. Jannat osmonlarining hammasida yorug'lik, nur, ruhiy kamolat hukmronlik qiladi .

Dante jannatning turli osmonlarda eng yaxshi, oliyjanob, xalqi, vatani, millati uchun xizmat qilgan kishilarni joylashtiradi. Chunonchi, Oy osmonida oshiqlar, ishq-muhabbat shaydolari, Utoridda faol, fidoyi odamlar, Zuhroda saxiy, oliyhimmat kishilar ruhini, Quyoshda insof va diyonatda tengi yo'q ruhoniylar, faylasuflar, tarixchilarni, Mirrixda shoir o'z bobokaloni Kichagvidani, Mushtariyda Iso payg'ambarning sahobalarini, Zuhalda Odam ato, Turg'un yulduzlarda avliyolar, maloiklarni joylashtiradi.¹ Ko'rinib turibdiki, bu dunyoda qilgan barcha xayrli ishlariga, yaxshilik, ezgulik, insof-diyonatga chorlovchi hulq-atvoriga, hatti-harakatiga qarab odamlar narigi dunyodan, xususan jannatdan o'rin egallaydilar.

Xullas, jannatdagi axloqiy poklik, bu yerda abadiy qo'nim topgan ruhlar xulq-atvori, hatti-harakatidagi aqliy zukkolik Dante orzu qilgan mamlakat, jamiyat fuqarolarining ruhiy-ma'naviy qiyofasi edi.

Dante narigi dunyoning xayoliy kartinasini chizish uchun nafaqat Isoviya, balki qadimgi Eron va Turonda keng tarqalgan zardo'shtiylik, islom ta'limotlaridan ham keng foydalandi. Narigi dunyo, xususan do'zax, a'rof va jannat haqidagi fikr-mulohazalari Sharq va G'arb madaniyatining bir-biriga yaqinlashuvi, aralashuvi va qo'shiluvining natijasi edi.

v) Dante falsafiy-adabiy merosining ahamiyati. Shunday qilib, Dante Aligyerining falsafiy-adabiy merosi ajib bir yaxlitlikni tashkil etadiki, u merosda Renessans davrining yangi, ilg'or fikrlash madaniyati o'z ifodasini topdi. Xristian aqidalarini o'zgarmas, mutlaq haqiqat deb bilgan Dante ayni paytda ilohiylik va insoniylikni, ular orasidagi munosabatlarni yangicha talqin etadi. U ushbu ibtidolarni bir-biriga qarama-qarshi qo'ymaydi, aksincha ularni yaxlit, o'zaro aloqadorlikda bo'lgan birlik deb ta'riflaydi. Xudoni inson ijodiy imkoniyatlariga qarshi qo'yib bo'lmaydi. Inson oqibat bo'lsa, uning sababi bir tomondan Xudo, ikkinchi tomondan esa tabiatdir. Shu sababli rohat-farog'atga erishishning ikki yo'li mavjud: falsafiy pandu-nasihatlar, ya'ni inson aql-idroki, hamda ruhiy pandu-

nasihatlar, ya'ni Muqaddas Ruh o'g'itlari. Insondagi ilohiylik haqidagi o'rta asr an'analariga zid mulohazalari tufayli Dante tomistlar tanqidiga duchor bo'ldi.

Dante insonparvarligi faqirona hayotni rad etadi, unda inson qudratiga ishonch mujassamlashgan. Inson o'z baxtini, o'z taqdirini o'z qo'li bilan yaratadi. O'zining baxt-saodatga erishishi uchun o'zi mutasaddi, o'zi mas'ul. Buning uchun inson o'z shaxsining imkoniyatlariga tayanmog'i lozim. Birovning boyligiga yoxud meros tufayli qo'lga kiritilgan molu-mulkka ko'z tikmasligi darkor. Shuningdek, kimplarningdir ijtimoiy ahvoliga tayanib, boyishni orzu qiladigan kishilarni qattiq qoralaydi.

Dante nafaqat neoplatonizm, balki Sharq mutafakkirlari Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, ayniqsa ibn Rushd g'oyalari ta'sirida ijod qildi. Ibn Rushdning inson aql-idroki imkoniyatlari va intellektual faollik haqidagi ta'limoti bilan tanishgach, Dante insoniyatning eng muhim vazifasi aql-idrok imkoniyatlaridan yanada to'laroq foydalanish, uni kundalik amaliy faoliyatida imkoniyat boricha tezroq ro'yobga chiqarish bilan bevosita bog'liq, degan xulosaga keladi. Bunday umumbashariy, umuminsoniy vazifani uddalamoq uchun din va cherkov davlat ishlariga aralashmasligi lozim. Din va cherkov insoniyat yechimini kutib kelgan "abadiy" muammolar bilan mashg'ul bo'lmog'i lozim. Kundalik turmush masalalarining yechimini topish kishilarning o'zlarining ixtiyorida bo'lmog'i kerak. Turgan gapki, kishilar tinchlik-osoyishtalik, xotirjamlikka asoslangan, odamlarga baxt-saodat olib keluvchi jamiyatni barpo qilishga intiladilar.

Dantening umuminsoniy konsepsiyasi o'ta sodda va sxolastik argumentlarni o'zida mujassamlashtiradi. Biroq ushbu konsepsiya insonda mavjud bo'lgan barcha imkoniyatlar uning aql-zakovatiga bo'ysundirilishi lozim, degan g'oyasi bilan qudratlidir.

Franchesko Petrarka (1304-1374).

a) Hayoti va ijodi. Buyuk italyan faylasufi va shoiri Franchesko Petrarka 1304 yilning 20 iyulida tavallud topgan. Uning otasi notarius xizmatchisi edi. 1312

yilda Petrarkalar oilasi Provansga ko‘chib o‘tadi. Bu yerda yosh Franchesko huquq muammolari bilan shug‘ullana boshlaydi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, u 1316 yilda Montelyeda, 1320 yilda Bolonyada huquq asoslaridan saboq oladi. 1326 yilda Petrarka Fransiskan ordeniga a‘zo bo‘ladi va minorit darajasida faoliyat ko‘rsata boshlaydi. Petrarka 1374 yilning 19 iyulida Paduya yaqinidagi Arkua shahrida vafot etadi.

Franchesko Petrarka o‘zidan ajoyib ilmiy meros qoldirdi. Chunonchi, 1342-1343 yillarda lotin tilida yozilgan «Olamdan hazar qilish haqidagi» falsafiy traktati, 1374 yilda nashrga tayyorlangan «Avlodlarga maktub» avtobiografik asari, 1339-1342 yillarda lotin tilida yozilgan «Afrika» poemasi, 1327 yildan keyin yozilgan «Mening Italiyam» kansioni, shuningdek 1346-1366 yillarda yozilgan «Yolg‘izlikdagi hayot haqidagi», 1358-1366 yillarda bitilgan «Azob va quvonchlarga qarshi vositalar», 1374 yilda chop etilgan «Respublika haqidagi» asarlari fikrimizning isbotidir. Ushbu asarlarda Franchesko Petrarka o‘zining falsafiy qarashlari, xususan olam va odam to‘g‘risidagi fikr-mulohazalarini bayon qildi. Ayniqsa inson va uning qadr-qimmati, taqdiri haqida ko‘p bosh qotirdi.

b) Gumanistik qarashlari. Franchesko Petrarkani zamondoshlari «birinchi gumanist» yoki «gumanizmning otasi» deb atashardi. Chunki u inson haqida, uning tanasi bilan joni, joni bilan ruhi orasidagi o‘zaro aloqadorlik haqida ko‘p o‘ylar edi. U Paduyadagi averroistlar maktabini qattiq tanqid qilardi. Chunki averroizm tarafdorlari kishi jonining o‘lmasligi, uning abadiy mavjudligi haqidagi antik zamon mutafakkirlari qarashlarlarini inkor etishardi. Petrarkaning fikriga ko‘ra, individual jon ham abadiy hayotga munosibdir. Ayni paytda mutafakkir katolik xristianlarining inson va uning taqdiri to‘g‘risidagi aqidalariga ham ko‘shilmas edi. Chunki xristian katoliklari inson taqdirini, ayniqsa baht-iqbolini uning o‘limdan keyingi hayoti bilan bog‘lar edilar. Petrarka esa insonning o‘limdan keyingi baxt-saodati haqida emas, uning yerdagi, «bu dunyodagi» hayotida baxtli bo‘lishi haqida ko‘proq o‘ylash zarur ekanligini qayta-qayta takrorlar edi. Shuning uchun ham Petrarka insonning ruhiy kechinmalariga alohida e’tibor bilan qaraydi. Insonni ruhiy-ma’naviy olamini har tomonlama ulug‘lovchi

antik zamon faylasuflariga murojaat qiladi. Xuddi shuning uchun ham Petrarka o'zining insonparvarlik g'oyalarini shakllantirishda antik madaniyat, xususan antik-falsafiy merosga tayandi. O'z ijodida antik madaniyatni targ'ibot va tashviqot qilishga ko'proq e'tiborni qaratdi. U to'plagan lotin tilida yozilgan qo'lyozmalar, klassik matnlar o'z zamonasining noyob kutubxonasini tashkil etdi.

Franchesko Petrarka antik zamon madaniyatini ulug'lar ekan, unga tarixiylik nuqtai nazaridan yondashdi. Mutafakkir uchun antik zamon ortda qolgan jannat yoxud oltin asr emas, balki muhim ahamiyatga ega bo'lgan madaniy merosdir. Ushbu merosning gumanistik mohiyatini zamondoshlariga tushuntirib berishni o'zining eng muhim vazifasi deb bilgan Petrarka nazarida jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan hissasiga ko'ra Rim Yunonistondan ustunroq turadi. Chunki Rim jahon sivilizatsiyasining an'anaviy namunasi edi.

O'zining gumanistik qarashlarini bayon etishda Petrarka o'rta asrlar madaniy merosiga, jumladan Avgustin ijodiga ham murojaat etdi. Biroq u o'rta asrlardagi sxolastiklarning abadiyat, abadiylik haqidagi fikr-mulohazalarini mutlaqo rad etdi. U «O'z bilimsizligim va o'zgalar bilimsizligi haqida» nomli traktatida ibn Rushd tarafdorlariga qarshi chiqdi. O'z navbatida, Petrarkaning fikr-mulohazalari Ibn Rushd tarafdorlarining boshqa bir tanqidchisi Foma Akvinskiy qarashlaridan ham mutlaqo farq qilardi. Shuning uchun ham Petrarka o'zining ikki tomonlama haqiqat to'g'risidagi ta'limotini yaratish jarayonida hatto Foma Akvinskiyning nomini eslatib ham o'tmadi.

Petrarka har qanday obro'-e'tiborga sajda qilishga qarshi chiqdi. U Aristotel qarashlarini emas, balki yolg'on obro'-e'tibor haqida fikr-mulohaza yuritgan «esa past aristotelchilarning» qarashlarini tanqid qildi. Uning fikriga ko'ra, o'rta asrlar oxirida yuzaga kelgan universitetlar inqirozga yuz tutmoqda edi. Chunki o'rta asrlar oxirida universitetlarning o'qituvchilari «xudojuylikdan borgan sari yiroqlashib borayotgan, teologiyani obro'sizlantirayotgan edilar». Petrarka o'zining bilimsizligini tan olish orqali o'z tafakkurining sxolastik universitet g'oyalaridan ozod bo'layotganini ifodalamoqchi bo'ldi.

Franchesko Petrarka o'z zamondoshlari kabi bag'oyat xudojuy odam edi. Lekin u o'rta asrlar sxolastikasining soxta, yasama bilimdonligini tan olmas edi. Inson o'zidagi barcha qobiliyat, iste'dodlarini erkin namoyon qilishi zarur, deb hisoblardi. Inson insondek rohat-farog'atda yashashga, huzur – halovat olishga haq - huquqi borligini isbotlashga urindi. Shuning uchun bo'lsa kerak, u o'zining falsafiy qarashlariga axloqiy sayqal berdi. Buning uchun esa qadimgi yunon faylasufi Suqrot falsafasiga qayta-qayta murojaat etdi. Petrarka axloqiy qarashlarida inson muhabbati muammolari birinchi o'rinda turadi. Muhabbat inson ma'naviy yetukligining eng oliy ifodasidir, deb ta'riflaydi u. Bu boradagi mutafakkir fikr-mulohazalari o'sha zamon Yevropa adabiyoti uchun notanish – lirik janrda yozilgan edi. Xuddi shuning uchun ham Petrarka Yevropa adabiyotida lirika janrning asoschisi degan nomga sazovor bo'ldi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan ko'rinib turibdiki, Franchesko Petrarka antropotsentrizmi o'rta asrlar teotsentrizmiga mutlaqo zid edi. Teotsentrizm insonning oliy maqsadini Xudo bilan, Xudoga intilish bilan bog'lagan bo'lsa, Petrarka inson taqdirini, uning olamdagi o'rnini aniqlash jarayonini azob-uqubatlarga va rohat-farog'atlarga to'la zamon bilan bog'laydi. U o'zining «Mening sirim» nomli falsafiy muloqotlarida insonning ruhiy kechinmalari xususida bosh qotiradi, insonning ruhiy-ma'naviy kamolot tomon boshlash haqida ajoyib g'oyalarni kun tartibiga qo'yadi. Shuning uchun ham Franchesko Petrarka nomi Yevropalik insonparvar mutafakkirlar orasida munosib o'rin egallab turibdi. Uning mubarakbod nomi asrlar osha ajdodlardan avlodlarga o'tib kelmoqda.

1.3.Pyetro Pomponatssi (1462-1525)

a) Hayoti va ijodi. Mashhur italyan mutafakkiri va vrachi Pyetro Pomponatssi 1462 yilning 16 sentabrida Italiyaning Manuya shahrida tavallud topdi.Uning mutafakkir sifatida shakllanishida Paduya universitetining ta'siri beqiyos bo'ldi.Ma'lumki,Paduya Universitetida lotin averroizmi maktabi shakllangan edi.Ushbu maktabning namoyondalari sxolastikaning bosh arxitektori hisoblangan Aristotel qarashlarini tomizm tarafdorlari tomonidan noto'g'ri talqin

etilishiga qarshi bosh ko'tara boshladilar. Lotin averroizmi maktabi namoyondalari Aristotel ilmiy merosini qayta tiklashga kirishdilar. Ular qadimgi yunon tilida yozilgan Aristotel asarlarining asl nusxalarini qayta nashr ettirdilar. Ana shunday sharoitda falsafadan, tibbiyot asoslaridan turli maktablarda saboq olgan Pyetro Pomponatssi katolik cherkovining rasmiy doktrinasini bo'lmish tomistik sxolastikaning dushmani bo'lib shakllandi.

Pomponatssi 1495-1509 yillarida Padua universitetining professori, 1512 yildan umrining oxiriga qadar Ferrari va Bolonya universitetlarining professori lavozimlarida faoliyat ko'rsatdi. O'z faoliyati davomida Pomponatssi Renessans davri insonparvarlik g'oyalarining mashhur targ'ibotchisi Aleksandr Afrodziy tarafdorlarini o'z atrofiga to'pladi. U aleksandristlar maktabini tashkil etib, uning faoliyatiga rahbarlik qildi.

Pyetro Pomponatssining "Inson jonining o'lmasligi haqidagi" ilk asari 1516 yilda yozilgan. Asar XV asr Italiyasi falsafiy hayotini junbushga keltirdi. Mutafakkirning bu kitobi samimiy olqishlar va e'tirozlar, hayrat va nafratga sabab bo'ldi. Tomistik sxolastika tarafdorlari Pomponatssining ushbu kitobini keskin tanqid qildilar. Ularga javoban mutafakkir 1518 yilda "Apologiya", 1519 yilda "Himoya", 1520 yilda "Ta'dir, erkinlik, qismat va ilohiy bashorat haqida" hamda "Tabiiy hodisalarning sabablari haqida va sehrgarlik haqida" nomli asarlarini yozdi. Ushbu asarlarda mutafakkir inson dunyoqarashiga oid bir qator muammolar haqida o'z fikr-mulohazalarini bildirdi. O'z mulohazalari bilan u o'rta asrlarga xos falsafiy hurfikrlilik an'analarini davom ettirdi.

b) Pomponatssining gumanistik aristotelizmi. Aristotel falsafiy doktrinasida jamoaviy intellektning o'lmasligi va individual jonning o'limga mahkum etilganligi haqidagi g'oyalar ilgari surilgan edi. Individual jon his-tuyg'ularga asoslanganligi uchun ham hamisha o'limga mahkumdir. Bunday g'oyalar, shubhasiz, o'rta asrlardagi monoteistik mafkura g'oyalariga mutlaqo zid edi. O'rta asrlar sharoitida inson jonining o'lmasligi haqidagi aqida har qanday diniy axloqning asosini tashkil etardi. Xuddi shuning uchun ham individual jonning o'lmasligini isbotlashga uringan, bu borada Muqaddas kitoblarga tayangan

tomistik sxolastika tarafdorlari Aristotel qarashlarini buzib talqin qila boshladilar. Lotin averroistlari esa Aristotelning biz yuqorida eslatib o'tgan fikr va mulohazalarini qo'llab-quvvatlar va mantiq qonun-qoidalari asosida uni isbotlab berishga intildilar.

Falsafiy bahs-munozaralar shu qadar keskinlashib ketdiki, oxir-oqibatda 1513 yilda lyuteran sobori, Papa Lev X ushbu musohabalar haqida maxsus ko'rsatma qabul qildi. Unga ko'ra, jonning o'lmasligiga hech qanday shak-shubha yo'q, shu bois bu borada hech qanday bahs-munozaraga o'rin yo'q. Ana shunday murakkab bir vaziyatda Pyetro Pomponatssining "Inson jonining o'lmasligi haqidagi" falsafiy traktati bosilib chiqadi. Pomponatssi o'z asarlarida Aristotelning fikr-mulohazalariga tayanadi. Shuningdek, Avgustin, ibn Rushd, Akvinskiy kabi o'rta asrlarning eng yirik allomalarining falsafiy merosiga murojaat etadi. Ma'lumki, Aristotel jamoaviy intellekt individual intellektdan yuqoriga ko'tarila olgani, mavhum tafakkur yuritish hamda umumlashtirish imkoniyatiga ega bo'lgani uchun ham o'lmasdir, degan g'oyani ilgari suradi. Mavhum fikr-mulohaza yuritish, umumlashtirish qobiliyati bilishning hissiy darajasidan mutlaqo xolidir. Aristotel insonning bunday qobiliyatla-rini faol intellekt deb nomlaydi. Faol intellekt inson ijodiy faoliyati uchun stimulyator vazifasini bajaradi. Faol intellektning eng oliy darajasini mutafakkir Xudo nomi bilan bog'laydi.

Ko'rinib turibdiki, Aristotelning falsafiy-kosmologik doktrinasini monoteistik diniy e'tiqodga xos bo'lgan "Yaratuvchi Xudo" tushunchasini falsafiy "Shaxssiz Xudo" tushunchasi bilan almashtiradi. Shuning uchun ham katolik cherkoviga muxolif bo'lgan ham xristian G'arbidagi, ham musulmon Sharqidagi diniy ta'limotlar ushbu doktrinani asos sifatida qabul qiladilar. Pomponatssi ham xuddi shunday yo'l tutadi.

Pomponatssi inson aqlini bilish borasidagi faoliyati to'g'risida bir qator e'tiborga molik fikr-mulohazalarni bayon qildi. Chunonchi, uning fikriga ko'ra, inson aqli eng avvalo umumlashtirish mahsulidir, Shu boisdan inson aqli "makon va zamonda mavjud bo'lmaydi, biroq makon va zamondan to'la ajrala olmaydi ham".¹ Lekin intellekt umumiylikni ayrimlik orqali anglab yetadi. Shunday ekan u

hissiy tasavvurlardan xoli bo'la olmaydi. Uning har qanday hissiylikdan yiroq bo'lgan intelligensiya-dan va "hissiylik botqog'iga o'ralashib qolgan" hayvon jonidan asosiy farqi ham ana shunda.

Insonning bilish borasidagi faoliyatining bunday o'ziga xos xususiyati inson jonini ham turlicha talqin qilish imkonini beradi. Inson joni aqlning sharofati bilan o'lmasdir. Chunki faqat aql uni makon va zamondan yuqoriroq turgan tushunchalar, ilohiylik olami bilan tanishtiradi. Pomponatssi aqlni iroda bilan bog'laydi va irodasiz hech qanday axloqning bo'lishi mumkin emas, deb tushuntiradi. Hayvonlarning irodasi bo'lmagani uchun axloqsizdirlar. Biroq o'lmas aql hissiylikka bo'ysundirilgan bo'ladi. "Inson tabiati to'laligicha materiyaga bog'liqligi va oz bo'lsada aqlga dahldorligi tufayli inson bilan intelligensiyalar orasidagi masofa bemor bilan sog' kishi, bola bilan erkak, ahmoq bilan dono orasidagi masofadan kattaroqdir",- deb yozadi Pomponatssi.² Darhaqiqat, hayotda o'z tuyg'ularini aqlga bo'ysundira olgan kishilar kamdan-kam uchraydi.

Aksincha, his-tuyg'ularga berilib ketganidan hayvondan farqi qolmagan kishilarni har qadamda uchratish mumkin. Normal odamlar esa "hayotda o'rtacha bir yo'lni tanlamoqlari lozim".¹

Individual jonning o'limga mahkum etilganligi haqida mulohaza yuritgan Pomponatssi uning Xudo tomonidan bevosita yaratilganini mantiqan inkor etishga majbur bo'ladi. Xudo individual jonni bevosita emas, bivosita yaratgan. Bivosita yaratilgan individual jonning o'lmasligiga ishonish aqldan yiroq bo'lgan e'tiqodning natijasidir.

Individual jonning o'lmasligiga odamlarni ishontirishdan maqsad jamiyatni turli nopokliklar, yovuzliklardan himoya qilishdir. Bunday holatda dinning ijtimoiy, ayniqsa siyosiy funksiyalari yanada yaqqolrok namoyon bo'ladi. Platon va Aristotel falsafiy merosidan bizga ma'lumki, "siyosat jonlarni davolash demakdir, siyosatdonning asl niyati esa insonni olim qilish emas, g'ayrat-shijoatli qilishdan iboratdir"² Xuddi shuning uchun ham Bibliyadagi masalalar olamning haqiqiy manzarasini tushuntirishga emas, ommani axloqan poklashga qaratilgan.

Pomponatssi yuqoridagi fikr-mulohazalarni bayon qilish jarayonida oʻrta asrlarda ijod qilgan hurfikrli arab mutafakkirlarining “uch buyuk aldoqchi” haqidagi soʻzlarini eslatib oʻtadi. Iudaizm, xristianlik, islom dinlarining asoschilari Muso, Iso va Muhammad paygʻambarlarning hech boʻlmasa ikkitasi adashgan boʻlsa, bunday holatda odamlarning katta qismi oʻz umrini aldovda oʻtkazadi. Bordi-yu, har uchulasi ham adashgan boʻlsa, butun insoniyat tarixi xatolar yigindisidan oʻzga narsa emas.

Individual jonning oʻlimga mahkumligini gnoseologiya va antropologiya pozitsiyalaridan turib ham asoslab berish mumkin. Biroq axloq nuqtai nazaridan buning hojati yoʻq. Chunki individual jonning oʻlimga mahkumligining isbotlanishi jamiyatda axloqning zaiflashuviga olib keladi. Darhaqiqat, oʻlimdan keyingi hayotga ishongan koʻpchilik

kishilar “abadiy huzur-halovatga erishishga umid qilganlaridan emas, abadiy azob-uqubatdan qoʻrqqanlaridan toʻgʻri yashaydilar, chunki kishilarga huzur-halovatdan koʻra azob-uqubat tushunarliroqdir”.¹

Pyetro Pomponatssining taʼkidlashicha, chinakam inson kimdandir yoki nimadandir qoʻrqqani, kimdandir yoki nimadandir umid qilgani uchun emas, balki oʻzidagi insoniylikni namoyon qilishga intilgani, Yerdagi hayotini baxtli-saodatli oʻtkazishga bel bogʻlagani uchun toʻgʻri yashashi lozim. Oʻzining bu boradagi mulohazalarini mutafakkir ajoyib soʻzlar bilan yakunlaydi: “Jonning oʻlimga mahkum etilganiga amin boʻlgan kishilar uning oʻlmasligini eʼtirof etganlardan-da aʼlloq ezgulikni himoya qiladilar. Chunki mukofotdan umid qilish va jazodan qoʻrqish tuygʻulari inson jonini qullik iskanjasiga soladiki, bunday qullik har qanday ezgulikka ziddir”.²(

Tabiiyki, Pomponatssining mazkur asari katolik teologlarining keskin tanqidiga uchradi va kitob Venetsiyada oshkora yoqib yuborildi.

v) Pomponatssining organik determinizmi. Pomponatssi oʻzining 1520 yilda yozilgan “Tabiat hodisalarining sabablari haqida va sehrgarlik haqida” nomli asarini nashr uchun bitmagandi (asar 1556 yilga kelib Bazelda chop etildi, bunga qadar u qoʻlyozma sifatida tarqatilgan edi). Ushbu traktatda mutafakkir xurofotga

moyil omma ongida chuqur ildiz otgan mo'jizalarning tabiatini tadqiq qilishga bel bog'laydi. Ma'lumki, o'rta asrlarda (zotan bugungi kunda ham) odamlar sehrar, afsungar va jodugarlarning ilohiy mo'jizalariga qat'iy ishonadilar. Bunday mo'jiza ikki turga bo'lingan. Ijobiy xarakterga ega bo'lgan mu'jizalar Xudo tomonidan ilhomlantirilgan. Farishtalar tomonidan amalga oshirilgan mo'jizalar odamlar manfaati, yaxshilik uchun sodir etilsa, salbiy xarakterga ega bo'lgan mo'jizalar yomonlik uchun xizmat qiladi. Salbiy holatlar barcha yomonliklar ijodkori Iblis (Demon) tomonidan

amalga oshiriladi. Farishtalar ham, Iblis ham jismsiz mavjudot sifatida tasvirlanadi. Bunday jismsiz, tanasiz mavjudotlar amalga oshirgan mo'jizalar Muqaddas kitoblarda ham tilga olingan.

Pomponatssi jismsiz mavjudotlar amalga oshirgan mo'jizalar haqidagi fikr-mulohazalarini bayon qilishda ham Aristotel falsafiy merosiga asoslanadi. Uning tushuntirishicha, olamda sodir etilayotgan turli mo'jizalarning ijodkori bo'lgan inson tirik mavjudotlar ichida o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Inson o'ziga xos mikrokosm, kichik olam bo'lib, o'zida makrokosm, ya'ni katta olamning barcha xususiyatlarini mujassamlashtiradi. Inson tanasida ro'y bergan har qanday o'zgarishlarni farishtalar va Iblis faoliyati bilan emas, balki olamda sodir etilgan o'zgarishlar bilan bog'lamoq zarur. Afsuski, odamlar aqlga qaraganda ko'proq his-tuyg'u ma'lumotlariga ishonganlari bois buni anglab yetmaydilar.

Aristotel Iblisning mavjudligini inkor etgan bo'lsa, Pomponatssi uning fikrini qo'llab-quvvatlagan holda farishtalarning mavjudligini ham rad etadi. Basharti Iblis va farishtalar yo'q ekan, hech qanday mo'jizaning ro'y berishiga ham o'rin qolmaydi.

Mo'jiza tabiatga zid holda sodir etilgani uchun emas, balki kamdan-kam, uzoq muddatda bir marta ro'y bergani uchun ham mo'jizadir,"- deb yozadi mutafakkir.¹ Ko'rinib turibdiki, Pomponatssi mo'jizalarning sababini ilohiy qudratdan emas, organik dunyodan izlaydi. Organik dunyoda doimiy o'zgarish va aylanish ustivorlik qiladi. Bunda ayrim hodisalarning davriyligi qisqaroq bo'lsa,

boshqalariniki uzunroq bo'lishi tabiiy bir holatdir. Shuning uchun ham ba'zi hodisa va voqealar tez-tez, boshqalari esa kamdan-kam sodir bo'ladi.

Pomponatssi organistik determinizmining muhim elementlaridan biri sayyoralar harakatining talqini bilan bog'liq. Uning fikriga ko'ra, insonning qobiliyati, undagi eng nodir iste'dodlarning vujudga kelishiga

Iblis yoki farishtalar emas, odam tug'ilayotgan vaqtdagi sayoyralarning vaziyati hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Lekin insonni ezgulik va yovuzlik tomon yetaklovchi iroda kuchini hamisha sayyoralaridan izlash ham to'g'ri emas, deb ta'kidlaydi mutafakkir. Chunki "yulduzlar poydevor yaratadilar, lekin majbur qilmaydilar,"-deb yozadi Pomponatssi.¹

Pyetro Pomponatssi bayon etgan organistik determinizm ma'rifiy xususiyatga ham ega. Mutafakkir ibodatning foydasi haqida fikr yuritarkan, ibodat emas, bemorning ibodatdan shifo topishiga bo'lgan ishonchi chinakam mo'jiza yaratadi, deb ta'kidlaydi. Chin ko'ngildan qilingan har qanday ibodat foydadan xoli emas, chunki u kishining ruhini har qanday nopokliklardan tozalaydi. Afsuski, deydi Pomponatssi, ko'pchilik kishilar kundalik ikir-chikirlarini ro'yobga chiqarish niyatida ibodatga bosh qo'yadilar. Chinakam ezgulik, chinakam baxt-saodat istagi bilan ibodat qilinsa axloqiy yetuklikka erishiladi, deb hisoblaydi Pyetro Pomponatssi.

Xullas, italyan mutafakkiri Pyetro Pomponatssi o'zining gumanistik aristotelizmi va organistik determinizmi bilan nafaqat Yevropa Renessans madaniyati, balki falsafasi taraqqiyotiga ham katta ta'sir o'tkazdi.

1.4. Piko della Mirandola (1463-1495).

a) hayoti va ijodi. Gumanistik antropotsentrizm italiyalik mashhur faylasuf alloma Piko Della Mirandola asarlarida o'zining eng baland cho'qqisiga ko'tarildi. O'ta iste'dodli, boyvachcha graf Piko yunon, arab, yahudiy, aramey tillarini yaxshi bilar edi.² Paduya universitetida o'qib yurgan kezlari dayoq o'rta asr teologiyasining o'ziga xos xususiyatlari, o'rta asr falsafasining teologik an'analari, ayniqsa Yaqin va O'rta Sharq

mamlakatlarida keng tarqalgan diniy-falsafiy ta'limotlarni har tomonlama o'rgandi. Shu jarayonda Paduya averroizmiga ham mehr qo'ydi, Parij va Oksford nominalizmi bilan ham tanishdi. Sharq falsafasi, xususan ibn Rushd asarlarini sinchiklab tahlil qildi.

Piko vatandoshi Marsillo Fichino tashkil qilgan to'garak ishiga faol ishtirok etdi. Turli diniy-falsafiy muammolar yuzasidan bo'ladigan bahs munozaralarda o'zining tanqidiy fikr-mulohazalari bilan chiqishlar qildi. Uning fikrlash madaniyatining asosida Platon, neoplatonizm g'oyalari yotar edi. Shuningdek, Piko dunyoqarashining shakllanishida Aristotel va mashhur Sharq faylasufi ibn Rushd falsafasining ham ta'siri bor edi.

Piko della Mirandolaning ijodida ma'rifatli, fidoyi gumanist hayoti va faoliyati o'zining yaqqol ifodasini topgan. 1486 yil dekabrda 23 yoshli navqiron yigit Rimda bo'ladigan Butun Yevropa faylasuflarining yig'ilishi oldidan antik zamon va o'rta asr diniy –falsafiy sistemalari haqidagi o'z fikr-mulohazalari bayon qilingan 900 tezisni taqdim etdi. Piko taqdim etgan tezislarida odamlar turmush tarzining barcha jabhalarida xristian dini hukmronligini e'tirof etgan holda dinda ba'zi tushunmovchiliklar, anglashilmovchiliklar borligi, chunonchi, hanuzgacha ba'zi masalalarda yagona diniy haqiqatning qaror topmagani, hozirgacha din qo'lga kiritgan yutuqlar haqiqatni bilish borasidagi ma'lum bir bosqich ekanligini ta'kidlaydi.

Xuddi shuning uchun ham Florensiyadagi Platon Akademiyasining rahbarlaridan biri Marselio Fichino orzu qilgan "Yangi falsafiy din" deb nomlanuvchi umumiy din yaratish g'oyasini olg'a suradi.

Ushbu tezislarining 13 tasini Rim Papasi tashkil etgan maxsus komissiya yeretik (bid'at) xarakteriga ega deb topdi. Komissiya bunday qaroriga qarshi Piko 1487 yilda o'zi taqdim qilgan tezislarni himoya qilib, raddiya – "Apologiya" bilan chiqish qildi. Shundan so'ng Rim Papasi Innokentiy USH barcha 900 tezisni ham yeretik deb e'lon qildi.

b)Piko ijodida olam va odam muammosi.Piko tomonidan butun Yevropa faylasuflari Kengash oldidan o'tkaziladigan disput uchun yozilgan 900 tezis

1487 yilda “Insonning qadr-qimmati to‘g‘risidagi nutq” nomi bilan alohida kitob qilib nashr etildi va tez orada jahonning bir qator xalqlari tiliga tarjima qilindi. Ushbu kitobda u olam va odam muammolari, insonning olamdagi o‘rnini tushuntirib berishga harakat qildi. Uning fikriga ko‘ra, inson murakkab mikrokosm bo‘lib, o‘zida yerga xos (to‘rt element: tuproq, suv, havo va olov), hayvonga xos, Xudoga xos elementlarni mujassamlashtiradi. Shuning uchun ham Xudo tomonidan yaratilgan inson hayvon darajasida tubanlashishi ham, xudojuylikning, oliyjanoblikning eng yuqori pillapoyalariga ko‘tarilishi ham mumkin.

Pikoning tushuntirishicha, insonning olamdagi boshqa tirik maxluqlardan farqi shundaki, u o‘z taqdirini o‘zi yaratadi. O‘zining tabiatini istaganicha, ya’ni cheksiz o‘zgartirish imkoniyatiga ega. Insonning taqdirini allaqanday sirli xususiyatlarga ega bo‘lgan yulduzlar belgilamaydi, balki uning erkinligining holati, faolligining darajasi hal qiladi. Neoplatonchilar ta’kidlaganlaridek, inson borlig‘ini uch gorizontal olamning(farishtalar,samoviy,elementar) birortasiga ham o‘xshatish mumkin emas.Chunki inson olami bu olamlarning har biriga vertikal harakat qilish yo‘li bilan kirib oladi. Inson tabiati boshqa maxluqotlardan “ilohiy takomillashtirish” tomon borayotgani bilan tubdan farq qiladi.

Ko‘rinib turibdiki, Pikoning gumanizmi antropotsentrik xarakteriga ega bo‘lib, olamning markaziga insonni joylashtiradi. Inson tabiati olamdagi boshqa maxluqotlar tabiatidan keskin farq qiladi. Olamdagi maxluqotlar ichida eng ulug‘i, eng takomillashgani insondir. Inson – bu shunday maxluqotki, u doimo ilohiy kamolot tomon intilish qobiliyatiga ega. Lekin bunday imkoniyat unga avvaldan berilmaydi, balki asta-sekinlik bilan vujudga keladi. Buni insonning o‘zi shakllantiradi.

Piko olam bilan odam orasidagi o‘zaro aloqadorlik mexanizmini tushuntirib berishga katta kuch sarflaydi. O‘zining “Geptapl” asarida ta’kidlaganidek, inson o‘ziga xos to‘rtinchi olam bo‘lib, quyoshosti, yulduzosti, oyosti olamlar bilan bir qatorda turadi. “Insonning qadr qimmati to‘g‘risidagi

nutq” asarida etirof etilganidek, inson, bir tomondan , hamma mavjudotlar orasida, xususan yer bilan osmon orasida vositachi vazifasini bajarsa, ikinchi tomondan, olamdagi jamiki mavjudotlardan tashqarida turadi. Chunki, deb ta’kidlaydi Piko o’zining “Astrologiyaga qarshi fikr-mulohazalar” asarida, inson ruhi shunday mo’jizaki, u hatto osmondan ham balandroqqa ko’tariladi. Yerdan boshqa buyukroq zot yo’q. Insonda esa uning aql-zakovatidan va jonidan azizroq, ulug’roq qudrat yo’q.

Inson ruhi mo’jizasini uning erkinligi, uning inom-ixtiyori o’z qo’lida bo’lishi belgilaydi. Pikoning tushuntirishicha, ushbu mo’jizaning qudrati Xudoning karomatiga bog’liq. Ammo inson erkinligi o’zboshimchalik emas. U Xudoga bo’ysunmog’i darkor. Chunki Xudo—ota insonni yaratib, unga “hayotning turli-tuman kurtaklarini o’rnatdi va urug’larini sepdi”. Xudo tomonidan ato qilingan bunday ne’matlarni hazm qilish insonning o’ziga bog’liq. Ana shu jarayonda inson yer yuzasidagi pastkashliklarning eng oxirgi nuqtasigacha tubanlashishi, hatto hayvon darajasiga tushishi ham, farishtalar darajasidagi axloqiy yuksalishga ko’tarilishi ham mumkin, deydi Piko.

v) Piko olam borlig’i va birligi haqida. Pikoning olam borlig’i va birligi, Xudo bilan olam orasidagi o’zaro aloqadorlik haqidagi qarashlari “Geptapll”, “Mavjudlik va birlik”, “Astrologiyaga qarshi fikr-mulohazalar” nomli asarlarida bayon etilgan. Chunonchi, Xudo bilan olam orasidagi munosabatlar to’g’risida fikr yuritgan Piko sxolastik an’analar doirasidan chiqmagan holda e’tirof etadiki, Xudo faqat o’zi uchun yashaydi, uning erki o’zining qo’lida, u o’ziga o’zi hukmron shaxs. O’z navbatida, Mirandola ba’zi panteistik g’oyalarni ham bayon qiladi. Chunonchi, Xudo olamga shunday darajada zarurki, banda olam Xudosiz yashay olmaydi, degan xulosaga kelish mumkin. Chunki Xudo va olam bir butun ajralmas borliqdir. Takidlash joizki, Pikoning panteistik g’oyalari xuddi Fichino g’oyalaridek naturalistikdir. Fichino esa real narsalar orqali tabiat tomon chuqurroq kirib borishni afzal ko’rardi.

Pikoning olam to’g’risidagi qarashlarining asosida panteizm yotadi. Uning tushuntirishicha, olam turli iyerarxik pillapoyalardan iborat. U farishtalar, samoviy

va zarrachalar olamidan iborat. Hissiyot olami o'z-o'zidan, "hech nimadan" paydo bo'lgani yo'q, balki Xudoning o'zi tartibga solib, integratsiyalashtirib turgan oliy, tanasiz ibtidodan, kaosdan vujudga kelgan. Olam o'zining murakkabligi, ziddiyatlarga to'laligi va ularning uyg'unlashuvi bilan go'zaldir. Olamning ziddiyatlarga to'laligi shundaki, bir tomondan qarasak, u Xudodan tashqarida yashaydi, boshqa tomondan nazar solsak, u Xudoning karomati bilan vujudga kelgan.

Pikoning e'tirof etishicha, Xudo tabiatdan tashqarida mavjud bo'lmaydi, u doimo tabiat bilan birga bo'ladi. E'tibor berib qarasak, bu yerda gap olamning naturalistik panteizmi haqida emas, balki tabiat bilan Xudoning bir-biriga uyqashligi prinsipi haqida borayotir. Pikoning tushuntirishicha, Xudo olamning oxirgi, yakunlovchi mohiyatidir. Ko'rinib turibdiki, bunday fikr-mulohazalar asosida insonni tabiat sirlarini o'rganishga da'vat etish yotadi.

Shunday qilib, Piko haqiqatni izlashga va aniqlashga intilardi. Ana shu haqiqatning kim tomonidan bayon etilganiga e'tibor bermasdi. Shu boisdan bo'lsa kerak, uning fikr-mulohazalari dinning o'zgarmas aqidalaridan xoli bo'ldi, insonni ulug'ladi. Oqibatda uning g'oyalari gumanistik falsafaning muhim manbaiga aylandi.

1.5.Erazm Rotterdamskiy (1469-1536)

a) hayoti va ijodi. XV asr so'nggida Oksford universitetida Jon Kolet (1467-1519) to'garagining tashkil etilishi Angliyada insonparvarlik harakatining yanada avj olishiga sabab bo'ldi. Ushbu to'garakda Florensiya platoniklarining asarlari tahlil qilinar, Tavrot va Injil matnlari xususida musohabalar uyushtirilar edi. To'garak qatnashchilari ijtimoiy tenglikka asoslangan xristiancha gumanizm g'oyalarini katta qiziqish bilan o'rganar edilar. Ular orasida Erazm Rotterdamskiy gumanizm g'oyalariga sadoqati bilan alohida ajralib turar edi.

Rotterdamlik Dezideriy Erazmning asl nomi Gerxardt Gerxards bo'lib, u 1469 yilda tug'ildi. Ruhoniy va uning oqsochining noqonuniy farzandi bo'lgan Erazm yoshlik yillaridayoq Niderlandiya monastirlaridan birida monax bo'ldi.

Azbaroyi mehnatkash va sabr-toqatli bo'lgani uchun havas qilsa arzigulik filologik-gumanistik ma'lumot oldi. XV asrning oxirida Erazm Rotterdamskiy Londonga keladi va Kolet to'garagida ishtirok eta boshlaydi. Shu davrdan boshlab hayotining oxiriga qadar mutafakkir Parij, Luven, Kembridj, Bryussel, Antverpen, Bryugge, Mayns, Freysburg, Bazel shaharlarida yashadi. Biroq vataniga qaytish nasib etmadi.

Zamondoshlarining esdaliklariga qaraganda, Erazm nihoyatda mehnatkashligi bilan boshqalardan ajralib turardi. U atigi bir necha soatga uxlab olish uchungina qalam va kitobni tark etar, qolgan vaqtini to'liq o'qish va yozishga baxshida qiladi. Buning natijasi o'laroq u o'zidan shunday buyuk meros qoldirdiki, hanuzgacha Erazmni Renessans davrining atoqli latinisti deb hurmat qiladilar.

XVI asrning boshlariga kelib, Erazm Rotterdamskiy butun Yevropada avj olgan insonparvarlik harakatining yo'l boshchisi darajasiga ko'tarildi. Uning obro'-e'tibori shu qadar qudratli ediki, Muqaddas Rim imperiyasi imperatori va Ispaniya qiroli Karl V, uning raqibi Fransiya qiroli Fransisk I, Angliya qiroli Genrix VIII, Rim papalari uning nazariga tushishga intilardilar. Hatto Rim papasi Pavel III Erazm Rotterdamskiyga kardinallik mantiyasini ham taklif etgandi.

b) Erazmning «Iso falsafasi». Erazm Rotterdamskiy o'z ijtimoiy -falsafiy qarashlarini 1501-1503 yillarda yozilgan "Xristian jangchisi uchun qo'llanma" nomli asarida izhor etgandi. O'z ta'limotini Erazm "Iso falsafasi" deb ataydi. Albatta, bu termin Erazmga qadar ham qo'llanilgan, biroq u "Iso falsafasi" tushunchasiga yangicha mazmun ato etdi. Erazm Rotterdamskiyning mulohazalariga qaraganda, Iso falsafasida o'z ifodasini topgan xristian madaniyati qadimgi yunonlar va rimliklarning majusiy madaniyatidan quvvat oladi. Italian gumanistlaridan farqli o'laroq, qudratli intellektual salohiyatga ega bo'lgan Erazm o'zining gumanistik qarashlarini ajoyib va inkor etib bo'lmaydigan dalillar asosida bayon qiladi. Xristian madaniyatini antik madaniyatning hosilasi sifatida talqin etgan Erazm Suqrotni Iso qatoriga qo'yadi.

Erazm Rotterdamskiy o'z ta'limotida xristian dinining axloqiy mazmunini kengroq yoritishga va uning dogmatik tomonini inkor etishga intiladi. Xristian

jangchisining majoz axloqiy mazmun bilan to'lib toshgan. Uning e'tiqodi hamisha aqlidan ustun turadi. Aytaylik, u ruhning o'lmasligini aql bilan ilg'ab, tushunib ololmasada, unga qat'iy ishonadi. Ana shu ishonch uni turli gunohlardan saqlanishga undaydi. Insonning majoz axloqiy mazmun bilan to'lib-toshgan ekan, xristian g'oyalari har bir kishi uchun tushunarli, hammabopdir, degan xulosaga keladi Erazm.

Kishilarni dastlabki insonparvar xristian g'oyalariga qaytarish uchun, Erazmning fikriga muvofiq, "inson tabiatan gunohkor banda" degan yolg'on xulosadan voz kechish darkor. Har qanday kishi Iso payg'ambar izidan borib, Muqaddas kitoblarda ilgari surilgan g'oyalarni o'zlashtirishi mumkin. Buning uchun faqat Tavrot va Injildan cherkovda keltirilgan parchalar bilan qanoatlanmasdan, ularni mukammal o'rganish lozim. O'z mulohazalarini ro'yobga chiqarish maqsadida Erazm Rotterdamskiy 1517 yilda Yangi ahd matnini yunon tilidan lotin tiliga tarjima qiladi va unga izohlar yozadi.

Ko'rinib turibdiki, Erazm Rotterdamskiy o'z qarashlari va amaliy faoliyatiga ko'ra ma'rifatparvar faylasuf edi. Biroq faqat Tavrot va Injil bilan elni ma'rifatli qilib bo'lmasligini mutafakkir yaxshi tushunadi. Ratsionalizmsiz, aql ishtirokisiz ma'rifat yo'q va bo'lishi ham mumkin emas, degan xulosaga keladi. Shu bois mutafakkir fikrlarini ratsionalistik pozitsiyadan turib bayon etishga majbur bo'ladi va buning bilan asriy sxolastik bilimdonlikka hamda o'ta dogmatik katolik ilohiyotiga qarshi boradi.

v)Erazm satirik antisxolastitsizmi. Mutafakkirning ratsionalistik dunyoqarashi uning nihoyatda mashhur bo'lgan "Ahmoqlikka hamdu-sano" nomli asarida o'z ifodasini topgan. Erazmning 1509-1511 yillarida bitilgan ushbu asari shu qadar satirik quvvatga ega ediki, uning muallifini keyinchalik "XVI asr Valteri" deb atay boshladilar. Shuningdek, asar yordamida o'sha davrning falsafiy ta'limotlari mohiyatini bilib olish mumkin. Muallif muttasil o'zini maqtashdan charchamaydigan Ahmoqlik janobi oliyalarining nomidan o'z zamonasining o'ziga xos tomonlarini tanqid qiladi.

“Kishilarning aksariyat qismi g‘irt ahmoq bo‘lgani, har kim o‘zicha devona bo‘lgani bois”¹ “jamiyatda ahmoqlik istagancha topiladi, hamma narsa ahmoqlar tomonidan ahmoqlar uchun qilinadi”². Boz ustiga, kishilar alohida-alohida tarzda devona bo‘lganlari yetmaganidek, birgalashib ham ahmoqlik qilib turadilar. Erazm bunga urushni misol qiladi.

Bundan xulosa shuki, odamlar kim bo‘lishidan qat’iy nazar, qirolu ayonlardan tortib Papa va kardinallarga qadar barchasi ahmoqlik qilib turadilar. Eng hayratlanarli joyi shundaki, muallif hatto Iso payg‘ambar va uning havoriylarining faoliyatini ham ahmoqchilikdan iborat deb baholaydi, chunki “xristian e’tiqodi, aftidan, qandaydir ahmoqchilikni eslatadi va donishmandlikka mutlaqo mos tushmaydi”. “Xudoga ahmoqlar bunchalik kerak bo‘lib qolgani bejiz bo‘lmasa kerak”.³ Albatta, bu satrlar bilan tanishgach, mutafakkir xristian dinini mutlaqo inkor etgan, degan xulosaga ham kelish mumkin. Aslida bunday emas, aks holda u o‘zi targ‘ib etgan “Iso falsafasiga” o‘zi qarshi chiqqan bo‘lur edi. Bu yerda gap xristian e’tiqodining mohiyati haqida emas (garchi ayrim mulohazalarida muallif xristianchilikning asosiy g‘oyalarini tanqid qilsada), o‘sha davrda hukm surgan rasmiy ilohiyot haqida borayotir. Masalaning mohiyatini bilmoq uchun Erazmning sxolastikaga va uning bilan bog‘liq bo‘lgan rasmiy-dogmatik ilohiyotga munosabatidan xabardor bo‘lmoq zarur.

Erazm xristiancha e’tiqod bilan rasmiy-dogmatik ilohiyot o‘rtasida katta tafovut yuzaga kelganini asoslab beradi. Buning asosiy sababi rasmiy ilohiyot tarafdorlaridirki, Erazm ularni “zaharli o‘simliklar” deb ataydi. Ular o‘z be’ma’niliklariga shu qadar berilib ketganlarki, na o‘zlari haqiqatga erisha oladilar, na o‘zgalarni qo‘yadilar. O‘z fikrlariga qo‘shilmagan har qanday zotni bid’at deb e’lon qiladilar. Boz ustiga, aslida safsataboz bo‘lgan bu ilohiyotchilar ijod va ijod ahlini, bilim va bilim egasini nazorat ostida saqlab turishga oshiqadilar. Qizig‘i shundaki, hatto jannat kalitchisi avliyo Petr ham “qanday qilib bilimning o‘ziga ega bo‘lmasdan turib, uning kalitini qo‘lda saqlab turish mumkin” ekanligini tushuntirib bera olmaydi.¹ O‘z mulohazalarining mantig‘i asosida Erazm ilohiyotchilarni tanqid qilishdan sxolastikaning o‘zini tanqid etishga o‘tib ketadi.

Ahmoqchilikning mohiyati haqida fikr yuritgan Erazm uni “hayot” tushunchasining sinonimi sifatida qo‘llay boshlaydi. Ushbu mulohazalar tabiiy bir savolning tug‘ilishiga olib keladi. Nima uchun ahmoqchilik donishmandlikdan ustunroq, qudratliroq chiqaverdi? Muallifning fikriga ko‘ra, hissiylik insonning butun jismini qamrab oladi, vaholanki aql jismning bir qismi bilan cheklangan, xolos. Shu boisdan inson xulq-atvori ko‘p jihatdan hissiylikka, ayniqsa huzur-halovatga borib taqaladi. Huzur-halovatga erishgan kishilar o‘zlarini baxtiyor deb hisoblaydilar. Ajablanarli joyi shundaki, bunda kishilarni asl, xaqqoniy huzur-halovat qiziqitirmaydi. Ular uchun biror narsani huzur-halovat deb hisoblanganining, biror narsani huzur-halovat deb e‘lon qilinishining o‘zi kifoya. Xullas, insonning baxti narsaga emas, narsa haqidagi o‘z mulohazasiga bog‘liq. Demak, baxtni, ko‘pchilik o‘ylagandek, bilimdan, adashmaslikdan emas, bilimsizlikdan, adashishdan izlamoq darkor. Hayotning irratsional mohiyati ham ana shu yerda yaqqol namoyon bo‘ladi: kishilar aslida baxtli-saodatli bo‘lish-bo‘lmashliklaridan qat’iy nazar, o‘zlarining baxtli, saodatli ekanliklariga o‘zlarini aldab, ahmoqchilik qilib yashaydilar. Hayot irratsionalistik mohiyatga ega ekan, uni aql yordamida ilg‘ab, bilib bo‘lmaydi, uning xususida mutlaq haqiqatni aniqlash amri mahol. Shunday ekan, mutlaq haqiqatni da’vo etayotgan kishilarni va ularning ta’limotlarini kim va nima deb atamoq darkor?

Xullas, Erazm Rotterdamskiy XVI-XVII asr mutafakkirlarining dunyoqarashlariga katta ta’sir o‘tkazdi. U o‘zining havas qilsa arzigulik ijodiy faoliyati bilan xristian e’tiqodini turli be’maniliklardan ozod qilinishi, uning negizida insonparvarlik g‘oyalarining shakllanishi, ijtimoiy adolat va tenglik g‘oyalarining sistemalashtirilishi uchun shart-sharoit yaratib ketdi. Uning mulohazalari keyinchalik Tomas Mor va Tommazo Kampanella ijodida o‘z mantiqiy intihosini topdi.

1.6. Mishel Eykem de Monten (1533-1599)

a) hayoti va ijodi. Mishel Eykem de Monten 1533 yilning 28 fevralida Fransiyaning Monten qal’asida tug‘ildi. U XU1 asr oxirida mantiya dvoryanligiga

mansub topilgan savdogarlar sulolasidan edi. Monten uzoq yillar davomida Bordoda parlament maslahatchisi lavozimida faoliyat ko'rsatdi. Ushbu lavozimda ishlab yurgan chog'larida mamlakat ijtimoiy hayotini kuzatish va Parijdagi fransuz qirollarining turmush tarzi bilan yaqinroq tanishish imkoniga ega bo'ldi. Shuningdek, Monten qo'shni Germaniya, Italiya va Shveytsariyaga ham tashrif buyurib, bu yurtlarning madaniyati bilan tanishdi. Saksoninchi yillarning boshlariga kelib Mishel de Monten qirol farmoni bilan Bordo meri etib tayinlandi. Fransiyada katoliklar va gugenotlar o'rtasida fuqarolar urushi avj olib ketgan bir sharoitda Bordo meri diniy-dogmatik bahslardan yiroq bo'lgan va faqat mamlakat farovonligi, tinchligi uchun kurashayotgan siyosatdonlar tarafdori bo'ldi. Shuning uchun ham u Fransiya uzoq kutgan tinchlikni ta'minlashga bel bog'lagan Genrix 1Uning taxtga o'tirishini astoydil qo'llab-quvvatladi. Mutafakkirning Genrix 1U bilan do'stligi uzoq davom etdi. Mishel de Monten 1592 yilning 13 sentabrida Monten qal'asida hayotdan ko'z yumdi.

Mishel Montenning yozuvchi va mutafakkir sifatidagi hayotining mazmunini mashhur shoh asari "Esselar" tashkil etdi. Yoshligidan lotin tilini mukammal egallaganiga qaramasdan, mutafakkir uni fransuz tilida yozdi, chunki hayotga yaqinroq bo'lishning bundan boshqa qulayroq usuli yo'q edi. Ushbu asarning nashr etilishi fransuz ma'naviy-madaniy hayotida o'ziga xos bir voqea bo'ldi. "Esselar" ilk bor 1580 yilda nashr etildi. Muallif o'z kitobi ustida muttasil ishlagani uchun uning hayotligi chog'ida asar yana uch marta - 1582 yilda Bordoda, 1587 va 1588 yillarda Parijda qayta chop qilindi. Asar so'nggi marta uch jildda va jiddiy o'zgartirishlar bilan nashr etilganiga qaramasdan, Monten uni yana qayta ishlab chiqdi. Muallif o'z qo'li bilan tuzatishlar kiritgan 1588 yilgi nashr nusxalaridan biri hanuzgacha saqlanib qolgan.

Monten o'limidan keyin ilk bor nashr etilgan nusxalarda muallif kiritgan o'zgartirishlar inobatga olinmagan. Masalan, 1593 yilda Lionda chop etilgan nusxada muallifning so'nggi tahriri mutlaqo e'tibordan chetda qoldirilgan. Parijda 1595 yilda nashr qilingan nusxada esa ushbu o'zgartirishlar qisman e'tiborga olingan. Oradan bir oz vaqt o'tib, 1670 yilda Lyudovik XIU tomonidan kitobni

nashr etishning ta'qiqlanishi, 1676 yilda asarning "Ta'qiq etilgan kitoblar indeksiga" kiritilishi esa uni to'liq holatda chop qilish imkonini bermadi. 1912 yilga kelibgina "Esselarning" to'liq nusxasi nashrdan chiqdi.

b) Montenning skeptik krititsizmi. Mishel de Montenning "Esselari" o'sha davrdagi quruq safsata bilan to'lib-toshgan yoki mavhum falsafiy mulohazalardan iborat bo'lgan asarlardan tubdan farq qilardi. O'z "Men"ining asl mohiyatiga bo'lgan qiziqish, kishilarning yurish-turishlari, turmush tarzlari xususidagi mushohada asarning hayotiylikni yanada oshirdi. Keyinchalik mashhur mutafakkir Volter Montenni "fikir-mulohazalari tarqoq, lekin eng donishmand faylasuf", - deb ataydi.

Nazariy benazirlik da'vosini qilgan rasmiy sxolastik falsafadan farqli o'laroq kitobda bir qator falsafiy va umummadaniy g'oyalar va syujetlar bayon etiladi. Chunonchi, Monten an'anaviy falsafa zamona talablariga javob bermay qo'ydi, deb hisoblardi. Sxolastika "iborabozligi yolg'on bilimdonlikdan o'zga narsa emas, chunki so'zlar fikrlarga bo'ysunishi hamda uning izidan borishi lozim, buning teskarisi bo'lishi kerak emas".¹ Turmush tashvishlarini tadqiq etishda mutafakkir aristotelizmga ham, platonizmga ham tayanmaydi.

Mutafakkir o'z gumanistik g'oyalarini bayon etishda skeptiklarning mulohazalariga murojaat etadi. Monten ularning inson bilimlarining haqqoniyligi haqidagi mulohazalarini davom ettirar ekan, hissiy bilishning noaniqligi va nisbiyligini ko'rsatib o'tadi. U o'z-o'ziga "Men aslida nimani bilaman?" - deb savol beradi va bu savolni o'zining asosiy shioriga aylantiradi. "Bilimsizlikdan forig' bo'lish uchun, - deb yozadi u, - uni tan olish kerak... Har qanday falsafaning ibtidosini hayrat, rivojini tadqiqot, intihosini bilimsizlik tashkil etadi."²

Montenning ushbu mulohazasini gnoseologik pessimizmga yo'ymaslik kerak. Aslida mutafakkirning bu skeptik gaplari o'z falsafiy qoidalarini mutlaq haqiqat deb ayyuhannos solgan teologik dogmatizm va sxolastik avtoritarizmga qarshi qaratilgan edi. Muallif teologik dogmatizm da'volarini tanqid qilish bilan kifoyalanmasdan, uning yuzlab mutafakkirlarga qarshi olib borgan fanatik

kurashini ham qoralaydi. "Odamlarni fikrlari uchun tiriklayin yoqib yuborish,- deb kinoya qiladi u,- ularning narxini oshirish bilan barobardir.¹

v) Bilimning chinakam vazifasi va naturalizm. Monten skeptitsizmi umuman bilimning tabiatiga emas, o'z davridagi bilimning xarakteriga qaratilgan edi. Insonning bilish faoliyatini esa Monten bilim va bilimsizlik orasidagi harakat deb qaraydi. Albatta, gnoseologiya muammolarini maxsus tadqiq etmagani uchun mutafakkir Nikolay Kuzanskiy kabi yaxlit ta'limot yaratmaydi, biroq bu borada bir qator e'tiborli mulohazalarni bayon qiladi. Uning ta'kidlashicha, o'zgalar obro'-e'tibori, biror bir fikrning qadimiyligi haqiqat mezoni bo'la olmaydi. Bilimning haqqoniyligini aniqlashda Monten shaxsiy tajriba va mulohazaga asoslanish zarurligini uqdiradi.

Har qanday bilish jarayoni his-tuyg'ulardan boshlanadi, chunki bizni tashqi olam bilan bog'lab turgan yagona vosita his-tuyg'ulardir. Aqliy faoliyat ham his-tuyg'ularga tayanadi.

Monten aql haqida fikr yuritar ekan, undan foydalanish meyorlarini aniqlashga intiladi. Uning fikricha, aqlni ma'lum meyorgacha ishlatish foydali, bu meyordan o'tgach aql ham ish bermay qo'yadi. Mutafakkir misol uchun Xudo haqidagi tushunchani keltiradi. Xudo borligini, diniy aqidalarni aql yordamida tadqiq va talqin etib bo'lmaydi. Shu boisdan Xudo borligini aql yordamida asoslab berishga intilish, diniy aqidalarning ratsionalistik sistemasini vujudga keltirishga urinish bema'nilikdan boshqa narsa emas.

Xudo haqida o'z mulohazalarini davom ettirgan Monten antik dunyoning "Xudoni odamlar yaratganlar",- degan g'oyasini rivojlantiradi. Mutafakkir Xudoni insonga xos bo'lgan belgilardan ozod qilishga intiladi. Xudo borlig'ini inson borlig'iga qarab ham o'rgansa bo'ladi, biroq bu bachkanalikdan boshqa narsa emas. Bu borada fikr yuritgan muallif Xudo haqidagi panteistik konsepsiyani qo'llab-quvvatlaydi. "Esselarda" Xudo o'rniga tabiat qo'yiladi. Ko'rinib turibdiki, mutafakkir tabiiy jarayonlarni asl holicha talqin etishga ham intiladi.

Tabiiy jarayonlarni asl holicha o'rgangani uchun Mishel Monten har qanday mo'jizani ham inkor etadi. Uning ta'kidlashicha, kishilar biror bir

hodisani sababini aniqlay olmasalar uni mo'jiza deb hisoblaydilar. Aftidan, bunday naturalistik g'oya Monten davriga kelib yangi falsafaning fundamental g'oyasiga aylangan bo'lsa kerak.

Tabiatni talqin etishda mutafakkir gilozoizm g'oyalarini ilgari suradi. Tabiat jondan ham, hayotdan ham bebahra qolmagan. Inson tabiatdan yaralgan ekan, o'z xususiyatlarining barchasini undan olgan. Buning uchun esa tabiatning o'zi shu xususiyatlarga ega bo'lishi zarur.

g) Montening ijtimoiy-axloqiy qarashlari. Montening tanqidiy-naturalistik falsafasi ijtimoiy-axloqiy xarakterga ega ekanligi bilan ajralib turar edi. Uning e'tirof etishicha, inson hayotdan lazzat olishni, yashashni o'rganmogi lozim. "Hayot o'z mohiyatiga ko'ra na ezgulik, na yovuzlikdan iborat, u ham ezgulik, ham yovuzlikning makonidir".¹ Modomiki shunday ekan, inson hayotining qanday bo'lishi, uning sarmazmun yoki ma'nosiz kechishi insonning o'ziga bog'liq.

Montening ta'kidlashicha, har bir kishi boshqalardan o'zining xislatlari va fazilatlari bilan ajralib turadi. Insonning o'ziga xos xislatlari, fazilatlari butun umri davomida o'zgarib turadi. Biroq bunday o'zgarishlardan qat'iy nazar insonning butun umri davomida qat'iy rioya qiladigan axloqiy qoidalar borligi sir emas. Insonning hatti-harakati ana o'sha axloqiy qoidalarga buysundirilmog'i shart. Ko'rinib turibdiki, buyuk mutafakkirning skeptitsizmi ratsionalizm bilan qo'shilib ketadi.

Monten o'limdan keyin mukofotlarga sazovor bo'lish ilinjida darvishona hayot kechiruvchi kishilarni qattiq tanqid qiladi. Uning fikriga ko'ra, o'lim hayot kabi borliq holatlaridan biridir. Undan keyingi hayotning o'zi bo'lishi mumkin emas. Shunday ekan, insonga bir marta beriladigan imkoniyatdan u samarali foydalana bilishi, aql hukmiga bo'ysunib yashashni o'rganishi lozim. Inson hayotdan huzur-halovat olishni, baxt-saodatga erishishni bilmog'i kerak.

Montening eng ajablanarli va ilm ahli e'tiborini tortadigan fikr-mulohazalaridan biri oddiy maktab-madrasa ko'rmagan kishining ayrim hollarda rasmiy-sxolastik bilim sohiblaridan donoroq bo'lishi haqidagi g'oyadir. "Menga odatda rasmiy faylasuflar odobi va nutqi emas, oddiy dehqonlarning odobi va nutqi

chinakam falsafa sarchashmalaridan bo‘lib tuyuladi”,- deb yozadi u.1 Chunki oddiy kishilar sog‘lom fikrlaydilar va sxolastika tarafdorlaridan farqli o‘laroq hayotdan uzilib qolmagan xulosalarga keladilar.

Xullas, Mishel Monten har bir kishi hayotda ma’lum axloqiy qoidalarga amal qilishi, tabiat bilan uzviy aloqadorlikda yashashi, aql-zakovat hukmiga bo‘ysunishi zarur ekanligini ta’kidlaydi.

ye) “Esselarning” tarixiy ahamiyati. Mishel Montenning shoh asari “Esselar” o‘z zamonasining falsafiy tafakkuri taraqqiyotiga kuchli ta’sir o‘tkazdi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, Monten o‘limidan keyingi 50 yil ichida asar yigirma marta qayta-qayta nashr qilindi, ingliz tiliga o‘girildi. Buning oqibati o‘laroq Bekon, SHekspir, Dekart, Russo kabi buyuk mutafakkirlar asarda ilgari surilgan g‘oyalardan bahramand bo‘ldilar.

Monten qarashlarini noto‘g‘ri talqin qiluvchilar ham anchagina bo‘lganligini e’tibordan chetda qoldirmasligimiz lozim. Xususan, G.Yansenning “Monten - fideist” (1930), M.Sitalyoning “Asl Monten – teolog va soldat” (1937), K.Sklaferning “Montenning xudojo‘y joni” (1951), shuningdek J.Kapten (1921), M.Dreano (1936, 1952), G.Tryuk (1945), G.Fridrix (1949), J.SHevalye (1956) asarlarida mutafakkir siyosiy reaksioner va siyosiy konservatizm tarafdori sifatida tasvirlanadi. Aslida Mishel Monten asarida asosiy e’tibor sxolastik dogmatizm tanqidiga qaratilgan. Ana shunday ma’noda muallif o‘ziga xos falsafiy doktrina (bir oz sistemalashmagan bo‘lsada) yaratdiki, ushbu nazariy sistema Renessans tafakkur olamida o‘z o‘rniga va ahamiyatiga ega bo‘ldi.

§2. RENESSANS NATURFILOSOFIYASI VA YANGI TABIATSHUNOSLIK

XVI asrning ikkinchi yarmi - XVII asrning boshlarida Yevropa tarixi sahnasiga o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lgan falsafiy soha - tabiat falsafasi kirib keldi. Tabiat falsafasi Renessans falsafasining o‘ziga xos tipik ifodasi edi. Uning Vatani ham Italiya edi.

Tabiat falsafasining vujudga kelishi Renessans madaniyati va gumanistik falsafasi rivojining mahsuli, uning hosilasi edi. Ana shunday burilish davrida inson o'zi uchun yangi istiqbollar ochdi, xususan o'zining olamdagi o'rni, ijodiy faoliyatidagi erkinlikni mustahkamlashda yangi imkoniyatlar vujudga kelganligiga ishonch hosil qila boshladi. Olamning tabiiy manzarasini, hatto inson o'z tabiatini bilishga qodir ekanligiga ishona boshladi. Insonning qadr-qimmatini ulug'lash, unga eng oliy qadriyat deb qarash, erkinlik idealining yanada rivojlanishi uchun yangi ma'naviy muhit yaratdi. O'z navbatida, xuddi shu holat Jordano Bruno panteistik qarashlari bilan yakunlanadigan tabiat falsafasini vujudga keltirdi.

Renessans tabiat falsafasining ildizlari qadimgi yunon falsafiy merosiga, xususan platonizmga, stoiklar panteizmiga, ionik falsafaga borib taqaladi. Shuningdek, Renessans tabiat falsafasi o'rta asr falsafiy tafakkurining noortodoksalar an'alariga, Sharq falsafiy merosiga, xususan Ibn Rushd qarashlariga (averroizmga), neoplatonistik panteistik qarashlarga tez-tez murojaat qiladi. Renessans davri tabiat falsafasi o'zining aristotelizm sxolastikasidan yuz o'g'irganligi bilan o'tmishdan mutlaqo farq qiladi. Bunday tendensiyaning Nikolay Kuzanskiy (1401-1464), Bernardino Telezio (1509-1583), Franchesko Patriksi (1529-1597), Jordano Bruno (1548-1600) ijodlarida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Tabiat falsafasi bilan bir qatorda eski fikrlash madaniyati an'alarini radikal qayta baholovchi va unga intiluvchi yangi tabiatshunoslik ham rivojlanib bordi. Bunday tendensiya natijasida bir qator jahon ahamiyatiga ega bo'lgan yirik kashfiyotlar qilindiki, ular yangi tabiat falsafasining rivojlanishi uchun muhim ilmiy manba vazifasini bajardi. O'rta asrda hukmronlik qilib kelgan falsafa va fanning metodologik asoslari ulotirib tashlandi va yangisi yaratildi. XV asrda Parij va Oksford falsafa maktablari tomonidan yaratilgan tabiat to'g'risidagi ta'limotning eng baland cho'qqisi o'z mohiyati jihatidan hech qachon nazariy chayqovchilik chegaralarini yorib o'tmagan edi. Renessans banday ta'limotlarga qarama-qarshi o'laroq, tajriba asosida tabiat hodisalarini har tomonlama o'rganishni, tadqiqotlarning eksperimental uslubini birinchi o'ringa olib chiqdi. Matematika ilmiy-tadqiqot ishlarida muhim o'rin egallay boshladi.

Matematikalashtirish prinsipi fan taraqqiyotida eng muhim ilg'or uslublardan biri, ilmiy-falsafiy tafakkurning asosi deb qarash shakllandi.

Astronomiya yangi dunyo bilan eski dunyo, jamiyatning konservativ kuchlari bilan ilg'or kuchlari, din bilan fan orasidagi kurash maydoniga aylandi. Hech kimga sir emas, o'rta asrda olam haqidagi tasavvurlar teotsentrizmga asoslangan edi. Yangi tabiatshunoslik olam to'g'risidagi o'rta asrning teotsentrik qarashlariga zarba berdi.

2.1. Nikolay Kuzanskiy (1401-1464)

a) Hayoti va ijodi. Italian naturfilosofiyasining o'tmishdoshi, Yevropa Renessans davri dialektikasining asoschisi, nemis kardinali Nikolay Kuzanskiy 1401 yilda janubiy Germaniyaning Mozel daryosi qirg'oqlarida joylashgan kichik Kuza qishlog'ida tavallud topdi. Mozellik dehqonning o'g'li Deventeradagi "Umumiy hayot birodarlari" uyushmasida umumiy ma'lumot oldi. Keyinchalik o'qishni Gaydelberg, Paduya va Keln universitetlarida davom ettirdi. O'qishni tugatgach, avval oddiy dindor, keyinroq esa Rim katolik cherkovining kardinali lavozimlarida ishladi.

N. Kuzanskiy o'qib yurgan kezlari dayoq o'z zamonasining mistik ta'limotlari bilan, xususan Master Ekxart, nominalizmining yirik namoyondalaridan biri, ingliz faylasufi Uilyam Okkam ta'limotlari bilan har tomonlama tanishdi. Turli diniy lavozimlarda ishlashidan qat'iy nazar, uning ijtimoiy va falsafiy dunyoqarashida, o'sha zamon ijtimoiy ongida sodir bo'lgan sekulyarizatsiya jarayonining ta'siri sezilarli bo'ldi. Shuningdek, N. Kuzanskiy ijodiga zamonasining antropotsentrik xarakteri shubhasiz o'z ta'sirini o'tkazdi.

N. Kuzanskiy zamonasining ilg'or ilmiy-tabiiy bilimlarini ham sabotmatonat bilan o'rgandi. Paduya universitetida huquq muammolarini o'rganish jarayonida gumanizm g'oyalari bilan batafsil tanishdi. 1438 yilda teologiyadan doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Doktorlik dissertatsiyasini yoqlagandan so'ng bilmaslik to'g'risidagi bilimlarni o'rganishga kirishdi. O'rganish natijalarini

o'zining mantiqiy-falsafiy asari "Asoslar haqida", teologik traktati "Yashiringan Xudo haqidagi" asarlarida umumlashtirdi.

Uning ijodiga Master Ekxart panteistik mistikasidan tashqari, sharterlik platonchilar, David Dinantskiyning o'rta asarlarga xos panteizmi ham o'z ta'sirini o'tkazdi. U Platon va Prokl asarlarining asl nusxasini o'qiy olar edi. O'zining asarlarida aristotelizmning o'rta asarlarga xos ratsionalistik sistemasini rad etdi.

b) Kuzanskiyning panteistik va dialektik qarashlari. Kuzanskiy falsafasida markaziy o'rinlardan birini egallaydigan muammo Xudo haqidagi ta'limotdir. O'rta asr sxolastik an'analarga asoslanib fikr yuritgan mutafakkirning tushuntirishicha, Xudo borlig'i tabiat borlig'i va inson borlig'ining shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Lekin u Xudoni o'rta asrga xos ortodoks sxolastik talqin qilishdan chekinib, antik panteizmga yaqinroq g'oyani ilgari suradi va Xudoni dipersonalizatsiya qiladi. Xudo "o'zgacha", "borliq-imkoniyat", "o'zi imkoniyat", eng muhimi "absolyut maksimum" kabi cheksiz imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatib o'tadi. Olam esa cheklangan maksimumlar cheksizligidir.

Kuzanskiyning tushuntirishicha, Xudoning o'zi ham turli qarama-qarshiliklardan iborat. Bunday holatni unga o'z bisotidagi cheksizlik ifodasi bo'lgan mutlaq maksimumning o'zi yaratib bergan. Boshqacharoq qilib aytganimizda, Xudoning bisotida qarama-qarshiliklarni vujudga kelishining muhim shart-sharoitlaridan biri uning o'zida mavjud bo'lgan mutlaq maksimumdir. Xuddi shuning uchun Xudo har qanday operatsiyalardan ham ozor topmaydi. Bundan tashqari Xudo bo'linmasligi bilan ham o'zidagi mutlaq maksimumni namoyon etadi. Xudo o'zida turli qarama-qarshiliklar birligini mujassamlashtiradi. Xudo bisotida turli qarama-qarshiliklar birligining mujassam bo'lishi undagi mutlaq maksimum va mutlaq minimumlar birligining ifodasidir.

Xudoda maksimum va minimumning uyg'unlashuvi ba'zi xulosalarni keltirib chiqaradi. Birinchidan, Xudo olamdagi hamma narsada namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham olamni Xudodan tashqarida deb o'ylash be'manilidir. Ikkinchidan, Xudo sabab va oqibat birligidir, ya'ni uning o'zi, ham yaratuvchi, ham yaraluvchidir. Uchinchidan, olamda ko'zga ko'rinadigan narsalarni mohiyati

ham Xudoga borib taqaladi, ya'ni olamdagi barcha narsalar, hodisalar, voqealar Xudo bilan bog'liq. Bunday holat olamning birligidan dalolat beradi. Xudoni faqat qarama-qarshiliklar birligidan iborat deb qarash, uning shaxs sifatidagi bunyodkorlik, yaratuvchilik funksiyalarining ahamiyatini pasaytiradi. Cheksiz-chegarasiz Xudoni chegarasi, oxiri bor olam bilan yaqinlashtiradi. Oxir-oqibatda krayetsionizm prinsiplaridan chekinishga olib keladi.

Kuzanskiyning yuqorida biz eslatib o'tgan fikr-mulohazalaridan ko'rinib turibdiki, uning asosiy e'tibori, olam va Xudo munosabatlarini tushuntirib berishga qaratilgan. Olam va Xudo munosabatlarini tushuntirib berishda Kuzanskiy teotsentrik pozitsiyada turgani rost. Lekin unda o'rta asr katolik ilohiyotidan mutlaqo farq qiluvchi elementlar va tendensiyalar borligini e'tirof etmaslik o'ta nodonlik bo'lur edi.

Xudo va olam munosabatlari haqidagi fikr-mulohazalarini davom ettirgan Renessans davrining buyuk mutafakkiri Nikolay Kuzanskiy Xudo borlig'i olamdagi butun mavjudotlar ichida eng buyugidir, chunki Xudo bisoti cheklanmagan imkoniyatlari mavjud bo'lgan mutlaq yaxlitlik, yagona birlikdir, deydi. Shuningdek, Xudo o'zida olamdagi barcha narsalarning rang-barang xususiyatlarini mujassamlashtiradi. Bunday holat olamning Xudodan kelib chiqqanligidan dalolat beradi. O'z navbatida, Xudodagi cheklanganlik cheklanmaganlikni, mavhumlik murakkablikni yuzaga chiqaradi. Bunday aloqadorlik zanjiri abadiy davom etadi. Xuddi shu tendensiya rang-barang qiyofaga ega bo'lgan tabiat va inson borlig'ini Xudoga yaqinlashtiradi, ya'ni Xudoga qaytish boshlanadi. Bunday jarayonni o'z navbatida Xudoning inson tomon burilishi deyiladi.

Shunday qilib, Nikolay Kuzanskiy o'rta asr sxolastikasining teistik qarashlari bilan aloqalarini uzmasdan turib, mistik panteizm g'oyalarini ilgari surdi. Yaratuvchi bilan yaratilganlik, bunyodkor bilan bunyodkorlikning aralashuvidagi uyqashlikni aniqlashga harakat qildi. Kuzanskiy o'rta asr sxolastik fikrlash uslubi uchun xarakterli bo'lgan yer bilan osmon, Xudo bilan tabiat orasiga chegara, to'siq qo'yuvchi g'oyalarga toqati yo'q edi. Uning fikriga ko'ra, "Xudo

borlig'i olam borlig'idan boshqa narsa emas, chunki olam borlig'ining o'zi Xudo borlig'idir". Ko'rinib turibdiki, Kuzanskiy shakllantirgan prinsiplar, qoidalar Renessans davri, madaniyati va falsafasiga talluqli bo'lib, ruhiy olam bilan yerdagi olam bir butun yaxlit ekanligini ilg'ab olishga yordam beradi.

N. Kuzanskiyning panteistik va dialektik g'oyalari uning kosmologik va naturfilosofik qarashlariga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Chunonchi, Xudo tabiatida cheksiz imkoniyatlar mavjudligini nazarda tutib Koinotning makonda cheksizligi g'oyasini olg'a surdi. Uning e'tirof etishicha, harakatsiz yulduzlar olamning nihoyasi emas, u boshqa olamlarga ulanib ketgan. "...Olam mashinasi hamma yerda o'z markaziga ega, biroq biror yerda o'z nihoyasiga ega emas, chunki uning markazi va nihoyasi Xudodir. Xudo esa hamma yerda mavjud va hech qayerda mavjud emas".¹

Kuzanskiy kosmologiyasining asosida Yer Koinotning markazi emas, degan qoida yotadi. Uning fikriga muvofiq, Yer ham boshqa sayyoralarga o'xshash tabiatga ega bo'lib, doimo harakat qilib turadi. Bunday fikr-mulohaza o'rta asrlarda uzoq vaqtlardan buyon fikrlash madaniyatida hukmronlik qilib kelgan «Koinotning markazida Yer turadi, boshqa sayyoralar Yer atrofida aylanib turadi», - degan tasavvurga qarshi edi. Kuzanskiy olamning umumiy manzarasini aristotelcha-ptolemeycha tasvirlashni qaytadan aql chig'irig'idan o'tkazib chiqdi. Olam to'g'risidagi geliotsentrik qarashlar hidini oldindan payqab yetdi. Shunday qilib, olamning markaziga yerni emas, Quyoshni qo'ygan Kopernikdan Nikolay Kuzanskiy o'z fikr-mulohazalari bilan oldinga o'tib oldi.

Tabiat borlig'i, Kuzanskiyning fikriga muvofiq, bir butun yaxlit organizm bo'lib dunyoviy jon tomonidan ilhomlantirib turiladi. Shuning chun ham bu dunyoning hamma qismlari biri-ikkinchisi bilan o'zaro aloqadorlikda bo'lib, doimo harakat holatida bo'ladi. Tabiat biri-ikkinchisiga qarama-qarshi kuchlar, holatlarning yig'indisi bo'lib, qarama-qarshiliklarning birligidan iborat. "Hamma narsalar, - deb yozadi N. Kuzanskiy o'zining "Ilmiy bilmaslik" asarida, qarama-qarshiliklardan tarkib topadi va ikki asosiy kontrastdan biridan ikkinchisining ustunligini aniqlash yo'li bilan o'z tabiatini aniqlaydi".²

Qarama-qarshiliklarning birining-ikkinchisiga mos tushishi jarayonini N. Kuzanskiy matematika yordamida isbotlashga harakat qiladi. Uning fikriga ko'ra, olamdagi hamma hodisa va voqealarning asosida matematika prinsiplari yotadi. Xususan, olam to'g'risidagi shak-shubha tug'dirmaydigan bilimlarni faqat ramziy ma'noda olish mumkin.

Ramziylikning asosida esa matematik ramzlar yotadi. Real tabiat birligiga qarama-qarshiliklar birligining tatbiq etilishi Kuzanskiy fikr-mulohazalarining dialektika tarixi taraqqiyotidan munosib o'rin egallashiga sabab bo'ldi.

v) Kuzanskiy inson borlig'i haqida. Nikolay Kuzanskiy falsafasida eng asosiy o'rinlardan birini inson muammosi egallaydi. Kuzanskiy xristian krayetsionizmining inson to'g'risidagi g'oyalaridan yuz o'giradi va bu borada insonni o'ziga xos mikrokosm deyuvchi antik falsafa g'oyalariga qaytadi. Mikrokosmni ilohiy mohiyat bilan bog'lashga uringan Kuzanskiy "kichik olam" (ya'ni insonning o'zi), "katta olam" (ya'ni universum), "maksimal olam" (ya'ni ilohiy mutlaq) tushunchalarini muomalaga kiritadi. Uning tushuntirishicha, kichik olam katta olamga, katta olam esa maksimal olamga o'xshaydi. N. Kuzanskiyning yuqoridagi fikr-mulohazalaridan shunday xulosaga kelish mumkinki, kichik olam - bu inson, u o'z atrofini o'rab olgan tabiiy olamni nafaqat qayta ishlab chiqaradi, balki maksimal Xudo olamiga ham o'xshaydi.

Nikolay Kuzanskiyning inson to'g'risidagi fikr-mulohazalariga yuzaki qarasak, u insonni Xudoga o'xshatib o'rta asr ortodoksiyasi doirasidan chiqmagandek bo'lib ko'rinadi. Lekin, chuqurroq e'tibor berib tahlil etsak, u insonni Xudoga shunchalik o'xshatadiki, ya'ni insonni shunchalik xudolashtiradiki, insonni "Insoniylikning Xudosi" yoki "Insonlashgan Xudo" deb ataydi. Uning fikricha, inson cheklangan va cheklanmagan mohiyat, cheksizlik va cheklanganlikning dialektik birligidan iboratdir. Ontologik nuqtai nazardan qarasak, inson Xudo yaratgan jamiki mavjudotlarning hammasidan ham ustun turadi. Mavjudotlar ichida faqat farishtalar Xudoga maksimum yaqinlashib borgan, xolos. "Inson tabiati aylana ichida chizilgan ko'pburchakdir, aylana esa ilohiy tabiatdir".¹

Kuzanskiy insonni ilohiylashtirish yordamida uning ijodiy mohiyatini ochib bermoqchi bo'ladi. Agar Mutlaq, ya'ni Xudo ijodiyot bo'lsa, Xudoga o'xshash inson ham Mutlaqdir, demak u ham ijodiy ibtidoga ega, ya'ni to'liq erkinlikka egadir.

Nikolay Kuzanskiy falsafasidagi antropotsentrizmga yaqin tendensiyalar XVI asr Renessans davrida Italiyada shakllangan gumanistik konsepsiyalarda yanada kuchaytirildi.

g) Kuzanskiyning gnoseologiyasi. Nikolay Kuzanskiyning inson to'g'risidagi ta'limoti gnoseologik muammolar va insonning bilish imkoniyatlari masalalari yechimi bilan bog'liq. Uning fikriga ko'ra, bilish jarayonida asosiy vazifa obro'-e'tiborga sxolastik e'tiqod qo'yish, unga sajda qilishni bartaraf etish bilan bog'liq. "Hech kimning obro'-e'tibori meni boshqarayotgani yo'q, agar u meni harakat qilishga ilhomlantirayotgan bo'lsa ham," - deb yozgan edi o'zining "Soddadil aql haqida" asarida Kuzanskiy.¹

Kuzanskiy "Soddadil donishmandlik haqida" nomli muloqotlarida esa obro'-e'tiborga sajda qiluvchi sxolastik erkin, lekin sxolastikaga bog'lab qo'yilgan fikrlarni bir-biriga solishtiradi. Bunday e'tiqodni otga o'xshatadi. Chunonchi, ot o'z tabiatiga ko'ra erkin, lekin o'sha ot otboqarning unga beradigan yemishiga bog'lanib qolgan va otboqar beradigan yemishdan boshqa biror narsani yeyishga qodir emas. Kuzanskiyning ta'kidlashicha, inson mikrokosm sifatida tabiatni bilish uchun zarur bo'lgan barcha tabiiy qobiliyatlarga ega. Uning bilish imkoniyatlari aql yordamida amalga oshiriladi. Aql individuallik mahsuli bo'lib inson tanasining tuzilishi uning vujudga kelishi uchun asosiy shart vazifasini bajaradi. Insonda uch xil qobiliyat bo'lgani uchun aql turi ham uch xil bo'ladi: hissiyotga (his qilish plyus tasavvur) asoslangan aql; idrokka asoslangan aql; fikr-mulohazaga asoslangan aql.

Insonning hissiy bilishi haqida fikr yuritgan Nikolay Kuzanskiy o'rta asr fikrlash madaniyati an'analari doirasidan chiqib, voqelikni tajribaviy-empirik bilishni ham rad etmaydi. Hissiy bilishni aqlning eng cheklangan qobiliyati deb tushunadi. Bunday qobiliyat hatto hayvonlarda ham mavjud bo'ladi. Lekin har

qanday his tuyg‘u, har qanday tasavvur yordamida Xudoni bilib bo‘lmaydi. Ular tabiatni bilish uchun vositadir, xolos. Kuzanskiy tabiatni bilish mumkinligiga hech qanday shubha bildirmaydi, o‘sha bilish jarayonining metodologik o‘q tomirini matematika deb biladi.

N. Kuzanskiyning tushuntirishicha, fikr-mulohaza insonning oliy bilish qobiliyatidir. Insonning bilish borasidagi imkoniyatlari va ular orasidagi o‘zaro aloqadorlik mexanizmini har tomonlama tahlil qilgan Kuzanskiyning e’tirof etishicha, bilish jarayoni qarama-qarshi momentlar birligidan, chunonchi bilingan tabiat va bilinmagan Xudo, his-tuyg‘u va idrok etishning cheklangan va aqlning eng yuqori cheklanmagan imkoniyatlaridan iboratdir.

Kuzanskiy qayta-qayta ta’kidlaganidek, aql ham qarama-qarshiliklar qonuniga bo‘ysunadi. Bunday tendensiya uchun “Ha” ga “Yo‘q” ni, aylanaga ko‘pburchakni qarama-qarshi qo‘yish tabiiy bir hol hisoblanadi. Qarama-qarshiliklar zanjiri esa cheksizlik tomon boshlaydi va asta-sekin unga qo‘shilib ketadi. Natijada cheklanmagan ko‘pburchak aylanaga o‘xshab qoladi.

Haqiqatga yaqin bilimlar muammosi Nikolay Kuzanskiy tomonidan dialektika prinsiplari asosida yechib berildi. Uning haqiqat to‘g‘risidagi qarashlarining asosida ham dialektika prinsiplari yotadi. Chunonchi, uning fikriga ko‘ra, haqiqat o‘zining qarama-qarshi tomoni-anglashilmovchiliklardan iborat bo‘lmaydi. Bamisoli yorug‘likni qorong‘ulikdan ajratib bo‘lmaganidek, yorug‘liksiz qorong‘uda yurib bo‘lmaydi. Inson o‘zining bilish borasidagi faoliyati yordamida haqiqatni aniqlashga qodir. Olamning mohiyati to‘g‘risida ozmi-ko‘pmi, aniqmi-noaniqmi tasavvurlarga ega bo‘ladi. Lekin ilohiyot yordamida bunga erishib bo‘lmaydi. Chunki keng qamrovli olamni bilish faqat iymon-e’tiqodning ishi emas, balki fikr-mulohazaning ishidir. Aniqroq qilib aytganimizda, bu boradagi ziddiyatlarni Kuzanskiy aql yordamida bartaraf etmoqchi bo‘ladi. Uning fikriga muvofiq, fikr-mulohaza yordamida inson haqiqatga yaqinlashadi. Shunday qilib, Renessans davrining mashhur dindori va faylasufi Nikolay Kuzanskiyning haqiqat to‘g‘risidagi qarashlari antisxolastik, antidogmatik

xarakterga ega edi. Shu boisdan ham uning fikr-mulohazalaridan kelajak tabiatshunosligining hidi anqib turardi.

2.2. Nikolay Kopernik (1473-1543)

a) Hayoti va ijodi. Buyuk polyak mutafakkiri va astronomi Nikolay Kopernik 1473 yilning 19 fevralida tug'ildi. 1491-1495 yillarda Krakov universitetida tahsil oldi. O'sha yillari universitetda gumanizm g'oyalari ulug'lanar, targ'ib va tashviq etilardi. Shuning bilan bir qatorda universitetda astronomiya va matematika maktablari shakllangan ediki, Nikolay Kopernik ushbu maktablar ta'sirida o'z ilmiy intilishlari va qiziqishlari doirasini aniqlaydi. 1495 yilda ma'lumotini oshirish maqsadida N. Kopernik Italiyaga yo'l oldi. 1495-1504 yillarda u Bolonya, Paduya, Ferrari universitetlarida astronomiya va falsafa, tibbiyot va huquq fanlariga doir bilimlarni puxta egallaydi, qadimgi yunon tilini o'rganadi. 1504 yilda Kopernik Polshaga qaytadi va Varmiya viloyatida cherkov xodimi sifatida faoliyat ko'rsata boshlaydi. Biroq cherkov xizmati unga tirikchilik manbai sifatidagina kerak edi, xolos. Uning butun fikru-xayoli astronomiya borasidagi ilmiy-tadqiqot ishlari bilan band bo'ladi. Uzoq yillar davomida viloyatning ma'muriy va moliyaviy ishlari bilan shug'ullanishiga qaramasdan, u o'z tadqiqotlarini bir bahya ham tark etmaydi.

Mazkur ilmiy-tadqiqotlarga bo'lgan zaruriyat ortib borayotgani Nikolay Kuzanskiy davridayoq ma'lum bo'lgandi. Xususan, dengiz sayohatining rivojlanib borishi va umumsayyoraviy xarakter kasb etishi aniq mo'ljallarni ishlab chiqishni talab qilardi. Bundan tashqari Yuliy Sezar davrida joriy etilgan va bir yarim ming yil davomida isloh qilinmagan kalendar qator noaniqliklarni yuzaga keltirayotgan edi. Eng muhimi, mazkur kalendar xristian bayramlarini nishonlashning davriyligini ta'minlay olmay qolgandi. Nihoyat, Aristotel-Ptolomeyning geotsentrik qarashlariga zid bo'lgan faktlar ko'payib bormoqda edi. Darvoqe, dengiz sayohati va kalendarining metodologik asoslari geotsentrizmga asoslangani bois yangi talablarga javob bermay qo'ygan edi. Ana shu muammolarga javob tariqasida Nikolay Kopernik 1505-1507 yillarda "Kichik izoh" risolasini yozadi.

Biroq risolada keltirilgan mulohazalar hali matematika yordamida asoslab berilmagan edi.

Nikolay Kopernik o'zining har tomonlama asoslangan umumlashtirilgan, sistemalashtirilgan mulahazalarini umrining so'nggi yilidagina "Samoviy sferalar aylanishi" nomli shoh asarida bayon etadi. Ushbu mulohazalar olamning geliotsentrik sistemasi asosini tashkil etdi.

b) Kopernik geliotsentrizmi. Asarning markaziy g'oyasi quyidagicha: birinchidan, Yer olamning o'zgaras va harakatlanmas markazi emas, negaki u o'z o'qi atrofida aylanib turadi; ikkinchidan, Yer olamning markazida turgan Quyosh atrofida aylanadi. Yer o'z o'qi atrofida aylanib turgani bois kun va tun almashinadi. Shuningdek, osmondagi biz ko'rib turgan yulduzlarning holati o'zgargandek tuyuladi (aslida biz ularni turli nuqtalardan kuzatayotgan bo'lamiz, xolos). Yer Quyosh atrofida aylanib turgani uchun Quyosh boshqa yulduzlarga nisbatan o'z o'rnini o'zgartirgandek (ya'ni harakatlangandek), sayyoralar esa xalqasimon harakatlanayotgandek ko'rinadi. Biz sayyoralar harakatini olamning markazida turgan Quyoshdan emas, uning atrofida aylanib turgan Yerdan kuzatayotganimiz uchun ham bu harakat xalqasimon shaklda yuz berayotgandek guyo. Yer atrofida esa faqat uning yo'ldoshi Oy aylanadi, deb xulosa qiladi mutafakkir.

Muallif o'z mulohazalarini astronomik emas, falsafiy doktrina deb atadi. Aftidan, bunga mutafakkirning qadimgi yunon pifagorchilari g'oyalari bilan tanishgani sabab bo'lsa kerak. Xususan, o'z asarining birinchi kitobi uchinchi bobida Kopernik Yerning shakli haqida fikr yuritir ekan, Qadimgi Yunonistonning ilk "fiziologlari" taxmin etgan barcha shakllarni, figuralarni tilga oladi. Yer shakli haqidagi Anaksimandrdan tortib Demokritga qadar barcha faylasuflarning xulosalarini tahlil etish intihosida Kopernik "Yer dumaloqdir" - degan xulosaga keladi. Vaholanki, antik faylasuflar bu fikrni allaqachonlar ilgari surib bo'lgan edilar. Antik faylasuflarning boshqa g'oyalari ham Kopernik nazariyasidan chetda qolmadi. Xususan, Platon va neoplatoniklarning olam ruhi g'oyasini geliotsentrizm asosida qayta ishlagan mutafakkir olam ruhi deganda Quyoshni tushunmoq lozim,

deb uqdirdi. Darvoqe, Kopernikning Quyoshga bergan ta’rifi ham neoplatonizm qabilida izhor etiladi. “Barcha orbitalarning markazida Quyosh turadi: zero, mazkur hashamatli maskanda bu mash’alani butun borliqni yoritish imkonini beradigan eng qulay nuqtadan boshqa joyda joylashtirish mumkinmi?” -deb yozadi u.¹

Mazkur mulohazalarni o’rta asr dunyoqarashini gumanizm pozitsiyasidan paganizatsiya qilinishining namoyon bo’lishi deb baholash mumkin. Aynan ana shu paganizatsiya natijasida Kopernik geliotsentrizm g’oyasini shakllantiradiki, ushbu g’oyalar o’rta asr dunyoqarashida keng ildiz otgan kosmologik qarashlarga barham berdi. Biroq Kopernik dunyoqarashida, uning g’oyalarida aristotelcha-ptolemeycha kosmologiyaning fundamental qoidalari saqlanib qolaveradi. Masalan, Kopernikning mulohazalariga ko’ra, Koinot miqyosida fikrlanganda Yerning kattaligi nihoyatda kichkina, Yerdan harakatlanmas yulduzlarga qadar bo’lgan masofa g’oyatda katta, lekin mazkur yulduzlar sferasi olamning nihoyasi, chek-chegarasini tashkil etadi. Ko’rinib turibdiki, Kopernik olamning nihoyaliligi haqidagi Aristotel ilgari surgan g’oyani to’liq qo’llab-quvvatlaydi. Shuningdek, mutafakkir o’z ta’limotida Ptolemey astronomiyasidagi sayyoralarning doirasimon harakati haqidagi qarashlarni ham saqlab qoladi. Biroq Kopernik zamonasi hali sayyoralarning harakati haqida bundan-da aniqroq ma’lumotlarni bayon etishga tayyor bo’lmaganini ham nazarda tutishimiz lozim.

v) Kopernik kosmologiyasining ahamiyati. Kopernik astronomiyasi va kosmologiyasining eng muhim, progressiv ahamiyati shunda bo’ldiki, ushbu mulohazalar, uning ta’biri bilan aytganda, “eng yetuk va tartibsevar Me’mor tomonidan yaratilgan olam mashinasining ishlashini aniqroq tushunib olish” imkonini berdi.¹ Shu ko’yi Nikolay Kuzanskiy ilgari surgan “olam mashinasi” haqidagi g’oyalar Nikolay Kopernik sharofati bilan teologik-organistik dunyoqarashdan deterministik-mexanistik dunyoqarashga aylandi. ²Ushbu dunyoqarash keyingi asrda yanada mukammallashish, takomillashish baxtiga muyassar bo’ldi.

Kopernikning Yer haqidagi mulohazalari ham uning geliotsentrik qarashlaridan kelib chiqadi. Olamning markazida Quyoshni qo'yib, Yerni barcha sayyoralar qatorida uning atrofida aylanishga "majbur etar" ekan, Kopernik Yer ham hamma planetalarga xos bo'lgan qonun va qonuniyatga buysunadi, degan xulosaga keladi. Kopernik kosmologiyasining bunday radikal tendensiyasi an'naviy xristian dunyoqarashi uchun beqiyos xavf tug'dirdi. Chunki Kopernikning yuqorida bayon etilgan xulosasi xristianlikning asosiy qoidalarini puchga chiqarar, shubha ostiga qo'yar edi. Biroq Kopernik geliotsentrizmining xristian dunyoqarashi uchun xavfli bo'lgan oqibatlaridan birdan emas, keyinroq, asta-sekinlik bilan anglab yetildi.

Nikolay Kopernik zukko aql sohibi bo'lgani bois boshi uzra qora bulutlar to'planishini yaxshi bilar edi. Shu sababdan u o'sha davr qoidalariga amal qilgan holda o'z kitobining kirish qismida Rim papasi Pavel III ga bag'ishlov yozdi. Unda mutafakkir o'z xulosalari bilan umume'tirof etgan geotsentrik qarashlar o'rtasida jiddiy ziddiyatlar borligini tan oldi. Biroq, deb uqddirdi Kopernik, ushbu ta'limot asosida yangi kalendar yaratish mumkinki, bu kalendar cherkov bayramlari va tadbirlarini nishonlashning davriyligini ta'minlash imkonini beradi. Mutafakkirning bashorati roppa-rosa 40 yil o'tgach, ruyobga chiqdi: 1582 yilda Rim papasi Grigoriy XIII davrida kalendar islohoti o'tkazildi va Kopernik ta'limotiga asoslangan yangi yil hisobi joriy etildi.

Kopernik ta'limotining nemis astronomi Iogann Kepler va italyan faylasufi Jordano Bruno tomonidan rivojlantirilishi uning xristian dunyoqarashiga naqadar zid ekanligini namoyon qildi. Natijada 1616 mutafakkirning shoh asari ta'qiq etilgan kitoblar sarasiga kiritildi va ikki asrdan ko'proq vaqt (1822 yilga qadar) nazardan chetda tutildi. Biroq bundan qat'iy nazar Kopernik g'oyalari olam haqidagi yangi qarashlarning shakllanishida nazariy-metodologik asos vazifasini o'tadi.

2.3.Paratsels (1493-1541)

a) Hayoti va ijodi. Atoqli nemis shifokori, tabiatshunos olimi va faylasufi Teofrast Bombast fon Gogengeym Paratsels 1493 yilda Shveytsariyada tugʻilgan. U Ferrari universitetida, shuningdek nemis, fransuz oʻquv mas-kanlarida tibbiyot asoslarini mukammal oʻrgangan. Uzoq yillar tibbiyot oʻqituvchisi va davolovchi vrach sifatida faoliyat koʻrsatgan. Oʻzining shifokorlik mahorati bilan Paratsels Yevropaning bir qator mamlakatlarida nom qozondi. Uning odamlarni davolash borasidagi obroʻ-eʼtiboridan hayratga tushgan mashhur nemis shoiri Gyote oʻzining «Faust» asari bosh qahramonining xulq-atvori va hatti-harakatini Paratselsga qiyoslab yaratdi.

Paratsels oʻta neordinar shaxs boʻlgani, fikrlash madaniyatiga demokratik tamoyillar ustivorlik qilgani uchun hukumat vakillari bilan tez-tez kelishmovchiliklar kelib chiqar edi. U 1527 yildan eʼtiboran Bazel universitetining professori lavozimida ishladi. Talabalar uchun oʻqiyotgan maʼroʻzalarini nihoyatda antiqa usulda – bir necha yillardan buyon qoʻldan-qoʻlga oʻtib kelgan darsliklarni yoqib yuborish bilan boshladi. Uning fikricha, tibbiyot fanining turli muammolarini oʻrgangan kishi emas, balki odamlarni turli kasalliklardan forigʻ qilgan kishi chinakam shifokor boʻladi. Shuning uchun ham u shifokorlarni kasalliklarni davolash sirlarini oʻrganishga chaqiradi. Xuddi ana shu maqsadni amalga oshirish uchun 1527 yilning iyun oyida tibbiyotga doir oʻquv kurslarining dasturini eʼlon qiladi.

Paratsels falsafiy muammolarga doir maxsus asar yozib qoldirmadi. U oʻzining falsafiy qarashlarini tibbiyot, farmatsevtika, ximiya, astrologiya va boshqa fanlar muammolariga bagʻishlangan asarlarida bayon qildi. Buyuk shifokor 1541 yilda vafot etdi.

b) Paratsels qarashlarida mikrokosm va makro- kosmning ayniyati prinsipi. Paratsels nemis naturfi-losofiyasiga asos soldi. Uning fikriga koʻra, odam bolasining sogʻlom hayot tarzini taʼminlashni oʻziga maqsad qilib qoʻygan har qanday shifokor tabiatni yaxshi bilmogʻi lozim. Chunki tabiat bilan inson biri ikkinchisi bilan hamisha oʻzaro dialektik aloqadorlikda boʻlib, biri ikkinchisiga taʼsir oʻtkazib turadi. Shuning uchun ham Paratsels yurakni Quyoshga, miyani

Oyga,jigarni Saturnga,buyraklarni Yupiterga o'xshatadi. O'z navbatida, inson organizmi bilan o'simliklar va minerallar o'rtasida, o'simliklar, minerallar bilan sayyoralar o'rtasida ham o'xshashliklar bor, deb hisoblaydi.

Bunday oddiy analogiya negizida Paratsels qadimgi zamon faylasuflari ta'kidlagan olamni vujudga keltirgan to'rt asosiy elementga (tuproq, suv, havo, olov) yana uch ibtidoni qo'shadi. Mutaakkirning tushuntirishicha, ushbu ibtidolar simob,tuz va oltingugurtdir. Olamning tarkibini tashkil etgan ushbu elementlar bilan odamning tanasi,ruhi, joni orasida o'xshashliklar bor. Chunonchi, simob ruhga, tuz tanaga, oltingugurt esa jonga mosdir. Ushbu elementlar orasidagi maqsadga muvofiq o'zaro aloqadorlik inson organizmining sog'lom hayot kechirishini ta'minlaydi. Ushbu o'zaro aloqadorlik mexanizmining buzilishi esa turli kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Insoniy mikrokosmning tabiiy makrokosmga muvofiqligi prinsipiga asoslangan nemis shifokori tabiatda har kanday kasallikni davolovchi dori mavjud deb hisoblaydi. Yuqoridagi fikr-mulohazalar nihoyatda sodda bo'lishiga qaramasdan, tibbiyot amaliyoti uchun o'ta ahamiyatli edi. Bunday qoidalarga amal qilgan mashhur nemis shifokori bir talay yangi dori-darmonlarni kashf etadi.

Paratselsning alximiyaga bo'lgan qiziqishi magiyaga bo'lgan qiziqish bilan uyg'unlashib ketadi. Mohiyatiga ko'ra u tabiatning o'zini magiya bilan qiyoslaydi. Nemis shifokorining magiya haqidagi qarashlari yagona universum to'g'risidagi tasavvurlarga asoslanadi. Ushbu universumga ko'ra, olamdagi barcha hodisalar,voqealar va narsalar o'zaro aloqador bo'lib, inson jismiga o'z ta'sirini o'tkazib turadi. Bunday aloqadorlikka asoslangan Paratsels turli astrologik tasavvurlarga ham ishonadi.

Makrokosm va mikrokosmning aynanligi haqidagi mulohazalarining pirovard natijasi o'laroq Paratsels butun tabiatdagi hodisalar, hatto narsalarning ham joni bor, degan xulosaga keladi. Tabiatning har bir zarrachasida, deb ta'kidlaydi Paratsels, arxey (boshliq) o'tiribdiki,uni bilib olgan olim nafaqat tabiat hodisalarini, balki kasalliklarni davolash yo'llarini ham bilib oladi.

Xullas, Paratsels mikrocosm va makrocosmning o'xshashligi g'oyasini ilgari surar ekan, panteistik dunyoqarashning o'ziga xos xususiyatini yana bir bor namoyon etdi.

2.4. Bernardino Telezio (1509-1588)

a) Hayoti va ijodi. Buyuk italyan mutafakkiri Bernardino Telezio 1509 yilda Neapol yaqinidagi Kozensa shahrida tug'ildi. U yoshligidanog' tengdoshlari orasida ilmga chanqoqligi bilan ajralib turar edi. O'ttizinchi yillar boshida Bernardino ilm izlab Paduyaga keladi va bu yerdagi universitetga o'qishga kiradi. Universitet dargohida Bernardino falsafa, tibbiyot fanlarini mukammal o'rganadi. 1535 yilda u Paduya universitetini muvaffaqiyatli tugatadi.

Universitetni tugatib, Kozensaga kelgan Bernardino Telezio ilmiy jamiyat tashkil etadi. Tez orada ilmiy jamiyat ilmiy akademiyaga aylanadi. Telezio asos solgan akademiya Florensiya akademiyasidan farqli o'laroq antik zamon faylasuflari, xususan Platon asarlarini o'rganishga va uni targ'ibot etishga e'tiborni qaratadi. Shuningdek, tabiat qonunlarini o'rganish, turli tajribalar o'tkazish bilan ham mashg'ul bo'ladi. Ma'lumki, XU1 asrning o'rtalariga kelib Italiya ziyolilari orasida tabiat haqida yangi ma'lumotlar to'plash va sxolastika safsatalaridan qutulishga urinish tendensiyasi avj olib borayotgan edi. Xuddi shuning uchun Telezio o'zining naturfilosofik doktrinasini shoshmasdan uzoq yillar davomida shakllantirdi. Tabiat hodisalari haqidagi o'zining naturfilosofik qarashlarini 1565 yilda yozilgan «Narsalarning tub mohiyatiga mos tushadigan tabiati to'g'risida» nomli asarida bayon etdi.

Tabiat hodisalarining o'zgarishini, bir ko'rinishdan boshqa ko'rinishga o'tib turishi jarayonini tinimsiz kuzatgan Bernardino Telezio olamning haqiqiy manzarasini faqat aql va tafakkur yordamida bilib bo'lmasligiga ishonch hosil qildi. Hodisalarda, voqealarda, narsalarda bo'ladigan o'zgarishlarni ilg'ab olish uchun chinakam ilmiy metodologiya ishlab chiqish zarur, degan xulosaga keladi mutafakkir.

Telezio o'zining «Narsalarning tub mohiyatiga mos tushadigan tabiati to'g'risida» nomli asari bosilib chiqqanidan so'ng ham uning ustida ishlashni

davom ettirdi. Natijada 1586 yilda asarning to'qqiz jildlik qayta ishlangan va to'ldirilgan nusxasini chop ettirishga muvaffaq bo'ldi. Falsafiy tafakkur xazinasiga munosib hissa qo'shgan Bernardino Telezio 1588 yilning 2 oktabrida Kozansada vafot etdi.

b) Telezioning sensualistik reduksionizmi. Bernardino Telezio tabiat hodisalarini aql-zakovat kuchi yordamida o'rganishga asoslangan qadimgi zamon falsafasi metodologiyasidan voz kechishni taklif etadi. Shu o'rinda mutafakkir tabiat hodisalarini o'rganishda tajriba kuchiga asoslanuvchi yangi metodologiyani ilmiy jamoatchilik hukmiga havola etadi. Uning fikriga muvofiq, tabiat hodisalari haqida aniq ma'lumotlarni faqat his-tuyg'ular yordamida olish mumkin. Chunki tafakkur nomukammal, his-tuyg'u esa mukammalroqdir. Shunday nuqtai nazardan kuzatsak, aql chiqargan har qanday xulosa analogiya asosida vujudga keltirilgan yangi hukm ekanligiga ishonamiz. Faqat hissiy tajribagina chinlik mezoni bo'la oladi. Ko'rinib turibdiki, Telezioning sensualistik reduksionizmi Epikurning nazariy bilish prinsiplarini eslatadi.

Albatta, eksperimental tabiatshunoslik faqat biryoqlama empirizmga yoxud sensualizmga tayana olmaydi. Chunki har qanday tajriba natijalari matematik mulohazalar chig'irig'idan o'tkazilmog'i shart. Aks holda sodda realizmdan nariga o'tib bo'lmaydi. Telezio ham xuddi shu holatni boshidan kechiradi. Tabiatdagi ayrim hodisalar, narsalarning ayrim tomonlarini o'rganishda samarali natija berib turgan sensualistik metodologiya tabiatning bir butun, yaxlit manzarasini o'rganishda pand beradi. Vaholanki ,naturfilosofiyaning asosiy maqsadi tabiatning haqiqiy yaxlit manzarasini yaratishdan iborat. Shuning uchun ham tabiatning yaxlit manzarasi haqida fikr yuritgan Telezio o'zi rad etgan qadimgi naturfilosofik g'oyalarga murojaat etishga majbur bo'ladi.

Biroq Telezio o'z zamonasi madaniy hayotida katta o'rin tutgan neoplatonizm g'oyalariga emas, balki stoitsizm xulosalariga murojaat etadi. Chunki aynan ana shu yo'nalish tarafdorlari tabiat hodisalarini sensualistik pozitsiyadan o'rganishga urinadilar. Ayni paytda Telezio panteistik qarashlardan

ham xoli: uning falsafasida «Xudo» tushunchasi tabiatning bilib bo'lmis hodisalarining sabablarini sharhlayotganda qo'llaniladi.

Telezioning fikriga muvofiq, olamdagi har bir narsa o'z vazni va jismiga ega. Eng katta jism va vazn esa umumolamiy materiyada jamuljam bo'ladi. Biroq umumolamiy materiya ushbu xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgani uchun ham passivdir. Ko'rinib turibdiki, Telezio o'z falsafasiga qat'iy naturalistik yo'nalish berishga harakat qilgan.

v) Telezio naturfilosofiyasining gilozoistik xarakteri. Passiv materiya o'zidan-o'zi harakatlana olmaydi. Tabiat esa harakatsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Shuning uchun ham Xudo ikki buyuk qudrat – issiqlik va sovuqlikni yaratganki, bu ikki jimsiz, shaklu-shamoyilsiz mo'jiza tabiat hodisalarini harakatga keltiruvchi asosiy manbadir. Telezioning fikriga ko'ra, issiq ham, sovuq ham jonli ibtidodir. Bu ikki ibtido, uning fikricha, tabiatdagi barcha hodisalarning asosidir. Ko'rinib turibdiki, Telezioning naturfilosofiyasi gilozoistik xarakterga ega bo'lgan falsafadir. Darvoqe, mutafakkir naturfilosofiyasida gilozoizm tabiat haqidagi panteistik tasavvurlar bilan emas, Xudoni tabiatdan tashqarida turgan qudrat deb tushuntiruvchi deizm elementlari bilan uyg'unlashib ketadi.

Telezio olam haqidagi Kopernikkacha bo'lgan tasavvurlarga qaytar ekan, Koinotning markaziga Yer kurrasini qo'yadi va uni sovuqlik manbai deb ta'riflaydi. Issiqlik esa Yerga qarshi turgan Quyoshda to'plangan. Biroq Yer bilan Quyosh o'rtasidagi aloqadorlik o'zgarimas emas, balki doimo o'zgarib turuvchi dinamik xarakterga ega bo'ladi. Issiqlik va sovuqlik orasidagi o'zaro aloqadorlik va o'zaro almashinish jarayonini alloma bir kelin uchun kurashayotgan ikki kuyovning hatti-harakatiga o'xshatadi. Issiqlik yorug'lik va harakatni vujudga keltirsa, sovuqlik zulmat va osoyishtalikni hosil qiladi. Xuddi shu holat tabiat hodisalarining almashinib turishiga olib keladi, deb tushuntiradi mashhur italiyalik alloma.

Inson borlig'ini ham Telezio xuddi shu pozitsiyadan turib talqin qiladi. Xususan, xar bir tirik mavjudot, jumladan odam bolasi ham o'z ruhiga ega. Bu ruh o'z harorati bilan ularni bir-biriga bog'lab turadi. Inson ruhining hayvon ruhidan

asosiy farqi shundaki, u bilish qobiliyatiga ega. Jism esa ham inson, ham hayvon ruhini sovuqlik bilan bog‘lab turadigan vositadir, deb hisoblaydi mutafakkir.

Xullas, Bernardino Telezio o‘z ijodi bilan tabiat hodisalarini yangi metodologiya asosida o‘rganish uchun zamon tayyorladi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, uning o‘limidan keyin Telezio izdoshlari ko‘payib ketdi. Xususan, ulardan biri mutafakkirning shoh asarini lotin tiliga tarjima qilgan bo‘lsa, boshqa biri kitob yuzasidan omma uchun mo‘ljallangan turli sharhlar yozdi.

2.5. Jordano Bruno (1548-1600)

a) Hayoti va ijodi. Mashhur italyan faylasufi Jordano Bruno 1548 yilda Neapol yaqinidagi Noladada tavallud topdi. 1566-1575 yillarda monastir huzuridagi maktabda o‘qidi. Dindor unvoniga va falsafa fanlari doktori ilmiy darajasiga ega bo‘ldi. O‘qishni tugatgandan so‘ng monastirda ishladi. O‘zining dindorlik faoliyatidan qoniqish hosil qilmagach, monastirni tark etdi. Din va cherkovga qarshi chiqishlar qildi. Pirovard oqibatda katolik cherkovining ta‘qibiga giriftor bo‘ldi. Tez orada ta‘qibdan qutulish uchun Italiyadan ketishga majbur bo‘ldi. Bir necha yil o‘z umrini musofirlikda, sarsonu-sargardonlikda: Shvetsariya, Fransiya, Angliya va Germaniyada o‘tkazdi. O‘sha mamlakatlarning universitetlarida ma‘ruzalar o‘qidi. O‘rta asr sxolastikasini tinimsiz tanqid qildi. O‘sha sarsonu-sargardonlikda yurgan kezlari bir necha asarlar yozdi. Chunonchi, 1582 yilda o‘zining birinchi falsafiy “G‘oyalarning soyasi haqidagi” asarini yozdi. 1584 yilda “Kukun ustidagi bazm”, “Ibtido va birlik, sabab haqida”, “Koinot va olam, cheklanmaganlik haqida”, “Tantana qilgan hayvonning quvilishi”, 1585 yilda “Pechasning siri, Kilen eshagining ilovasi bilan”, 1591 yilda “Uch karrali o‘lchov va meyor haqida”, “Monada, son va figura haqida”, “Son-sanoqsizlik va o‘lchovsizlik haqida” asarlarini yozdi.

Jordano Bruno 1592 yilda Italiyaga qaytadi. O‘sha yili hukmron din qoidalariga xilof ishlar qilgani uchun Venetsiya inkvizitsiyasining ko‘rgazmasiga muvofiq qamoqqa olinadi. 1Mutafakkir yetti yildan ortiqroq umrini inkvizitsiya qamoqxonalari o‘tkazdi. Qamoqxonalarda undan o‘zining falsafiy, ilmiy-tabiiy g‘oyalarini rad etishni, yolg‘on deyishni talab qildilar. Lekin Bruno o‘zining

falsafiy e'tiqodidan voz kechmadi. U 1600 yilning 17 fevralida tiriklayin olovga kuydiriladi.

Jordano Brunoning falsafiy qarashlari Renessans dialektikasi-ning asoschisi Nikolay Kuzanskiy va Renessans davri Yevropa falsafasiga sezilarli ta'sir o'tkazgan Italiyalik taniqli faylasuf Bernardino Telezio (1509-1583) ta'limotlari asosida shakllandi. Shuningdek, Bruno tabiiy-ilmiy qarashlarining shakllanishida Nikolay Kopernik astronomik kashfiyotlarining ta'siri beqiyos bo'ldi. U o'zining falsafiy fikr-mulohazalarida, zamonasining naturfilosofik muammolarini bartaraf etishga katta kuch sarfladi. Shuning uchun ham uning falsafasida oxirlab qolgan Renessans davri mutafakkarlarining eng ilg'or g'oyalari mujassam bo'ldi. Brunoning fikriga ko'ra, falsafaning asosiy vazifasi tabiat ustida turgan Xudoning yoki narigi dunyoning sirlarini emas, balki tabiatning o'zini o'rganishdan iborat bo'lmog'i zarur. Shuning uchun ham Bruno falsafasidagi eng asosiy g'oya ilohiylik va tabiiylik, moddiylik va ideallik, tana va ruhiyat, aqliylik va hissiylik, Koinotdagi va yerdagi hayotning aloqadorligi muammolarini aniqlab berishga qaratilgan.

b) Bruno ilohiylik va tabiiylik orasidagi aloqadorlik haqida. Tabiat va Xudo orasidagi o'zaro aloqadorlik muammolarini Bruno panteistik pozitsiyadan turib hal qilmoqchi bo'ldi. Lekin uning panteistik pozitsiyasi o'tmishdoshlarnikiga qaraganda nisbatan tugallangan edi. Chunki u birinchidan Xudoni olamdan ajratish kayfiyatini to'la bartaraf etishga, Xudo bilan Olam birligini tushuntirib berishga harakat qildi. Xudo Olamdan tashqarida yoki uning ustida emas, olamda mavjud bo'lgan barcha narsalar bilan birga bo'ladi, degan g'oyani ilgari surdi. Ikkinchidan, Bruno tabiatning ham, Xudoning ham o'ziga xos, o'ziga mos ibtidosi bor, lekin shunday bo'lishiga qaramasdan Xudo bilan tabiat orasida o'xshashlik, uyqashlik alomatlari mavjud deb tushuntiradi. Uning fikriga ko'ra, hamisha hozirjavob, cheksiz-chegarasiz imkoniyatlarga ega bo'lgan Xudoning bir butun, yaxlit bo'lib tovlanib, turlicha jilolanib turishini imkoniyati chegaralanmagan universumga tenglashtirish mumkin bo'ladi. Xuddi shuning uchun ham Xudo imkoniyatlari

cheklanmagan yaxlit ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Bunday fikr-mulohazalar Bruno panteizmi naturfilosofik xarakterda ekanligidan dalolat beradi.

Uchinchidan, antik falsafa namoyondalarining (Parmenid, Empedokl, Demokrit, Epikur, Lukretsiy) mulohazalari, shuningdek tabiatshunoslik sohasidagi yangi kashfiyotlar ta‘sirida Bruno Xudoni nafaqat tabiatga, balki materiyaga tenglashtiradi. Bunday holat uning panteizmi tabiatshunoslik yutuqlari bilan uyg‘unlashib ketganligidan dalolat beradi.

Xudoning tabiat va materiyaga yaqinlashishi nuqtai nazaridan fikr-mulohaza yuritgan Jordano Bruno falsafaning eng dolzarb muammolaridan biri – substansiya muammosini hal qilishga kirishadi. Uning e‘tirof etishicha, substansiya moddiylikni ifodalaydi, materiyaning dastlabki ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi. Materiyaning aristotelcha sxolastik talqin qilishdan farqli o‘laroq, Bruno substansiyani materiyaning turli shakllaridan emas, balki uning mazmunidan izlaydi. U materiyaning narsa va hodisalardagi ilohiy borliqdan, uning ibtidosini esa o‘zining yaxlitligini ta‘minlab turgan, barcha ishlab chiqarishga qodir bo‘lgan narsalarning o‘zidan izlash zarur, deydi. Shuningdek, Brunoning e‘tirof etishicha, ma‘naviy substrakt, ya‘ni dunyoviy jon borlig‘i, u olamdagi barcha mavjudotlarga taalluqli ekanligini qayd etadi. Dunyoviy jon, Brunoning fikriga ko‘ra, butun olamni va undagi barcha narsalarni harakatga keltiruvchi prinsipdir. Xuddi shu prinsip olamning yaxlitligini, uning bir butunligini, hodisalar va voqealar orasidagi uyg‘unlikni va maqsadga muvofiqlikni ta‘minlaydi. Shunday qilib, Brunoning tushuntirishicha, materiya harakatlarining asoslari dunyoviy jonga borib taqaladi. Materiya harakatining turlarini faqat Xudoning o‘zi almashtirishga qodir, xolos.

Jordano Brunoning substansiya to‘g‘risidagi fikr-mulohazalariga yuzakiroq qaralsa, u hali neoplotonizm ta‘siridan chiqa olgani yo‘q degan xulosaga kelish mumkin. Lekin sinchiklab, chuqurroq tahlil qilinsa, Bruno hech qachon dunyoviy jonni moddiy tanadan ajratmaganligiga ishonch hosil qilamiz. Dunyoviy jon bilan insonning moddiy jismi, ya‘ni tanasi yaxlit bir butunni tashkil etadi. Ularning asosida qandaydir bir yagona substansiya yotadi. Unda jismoniylik va ma‘naviylik, moddiylik va formallik, imkoniyat va voqelik mujassam bo‘ladi.

“Biz, -deb yozadi J. Bruno, - ikkita substansiyanı aniqlaymiz-bittasi ma’naviy, boshqasi jismoniy, oxir-oqibatda unisi ham bunisi ham yagona borliqqa va yagona ildizga borib taqaladi”¹. Xuddi o’sha oxirgi yagona substansiya universum ibtidosidir.

v) Bruno naturfilosofiyasi va kosmologiyasi. Natur- filosofiya va kosmologiya sohasida Bruno bir qator g’oyalarni ilgari surdiki, ular to’laligicha o’rta asr teologiyasi va sxolastikasi prinsiplariga zid edi. Xuddi o’sha g’oyalar uni yeretikda (bid’at) ayblash uchun inkvizitsiyaga yirik dastak bo’ldi. Bruno Koinot va tabiat cheksiz-chegarasiz, uning na boshi, na oxiri bor, degan fikr-mulohazalarini isbotlash uchun Xudoning cheksiz qudratga ega, shuning uchun ham u hech qachon chegarasi, oxiri bor narsalarni yaratmaydi, degan argumentdan o’rinli foydalandi. Lekin Koinot va tabiatning cheksizligini isbotlash uchun keltirilgan eng muhim argument, Brunoning tushuntirishicha, ilohiy qudrat emas, balki o’sha zamon astronomiya va fizikasida qilingan eng yangi kashfiyotlardir, birinchi navbatda Nikolay Kuzanskiy va Nikolay Kopernik ta’limotidir.

Bruno Koinotda mavjud bo’lgan turli sayyoralar, hatto osmon yoritgichlari orasida ham o’zaro aloqadorlik va o’zaro ta’sir borligini isbotlab berishga urindi. Kopernik qarashlarini davom ettirib, har qanday osmon yoritgichini o’zicha alohida bir mutlaq, markaz deyish mumkin. Bu markaz hamma joyda bo’lishi ham, o’z navbatida hech qayerda bo’lmasligi ham mumkin. Koinot cheksiz-chegarasiz bo’lganidek, uning turli olamlari ham cheksiz-chegarasizdir, deb ta’kidlaydi mutafakkir. O’zi yaratgan moddiy va ma’naviy substansiyaning birligi to’g’risidagi ta’limotga suyanib, Bruno shunday xulosaga keladiki, son-sanoqsiz dunyolarga ichki harakat berib turgan manba vazifasini ilohiy qudrat emas, balki universal dunyoviy jon bajaradi.

J.Bruno o’rta asr sxolastikasi va dualizm g’oyalariga qarshi borib olamning borligi g’oyalarini yanada rivojlantirdi. Yerdagi va osmondagi jismlarda fizik o’xshashliklar mavjud ekanligini tushuntirishga harakat qiladi. Sxolastik falsafaga muvofiq, yer to’rtta stixiyani: tuproq, suv, havo, olovni vujudga keltirsa, osmon esa efir stixiyasini vujudga keltiradi. Brunoning fikricha, efir yer, suv, havo,

olov bilan birlashib, Koinotdagi boshqa sayyoralardek Yer kurrasini hosil qiladi. Yerdagi va osmondagi o'xshashlik, fizik bir xillilik g'oyasi olam birligi muammosining yanada keskinlashishiga sabab bo'ldi. Bruno ushbu muammoni o'zgacha yondashuv bilan, ya'ni antik zamon atomizmi kayfiyatini mutlaq maksimum to'g'risidagi ta'limot bilan to'ldirib bartaraf etishga harakat qiladi. Uning tushuntirishicha, borliqning asosida monada deb nomlanuvchi eng kichik zarracha yotadi. Ushbu zarracha borliqning so'nggi minimal tayanchi bo'lib, Bruno ta'limotida uch xil ma'noda o'z aksini topadi. Chunonchi, ontologik ma'noda monada deganda borliqning eng kichik, minimal darajadagi substansiyasi, ham jismoniy, ham ruhiy ibtidosi tushuniladi. Fizika nuqtai-nazaridan monada atomni ifodalasa, matematika borasida u nuktani anglatadi. Nuqtalarning yig'indisi o'z navbatida to'g'ri chiziqni, to'g'ri chiziq tekislikni, tekislik esa har qanday geometrik shaklni (jismni) hosil qiladi. Eng yuqori substansiya deganda "monadalar monadasi", ya'ni Xudo tushuniladi.

Yagona substansiyaning mohiyati va turli-tuman narsalarning paydo bo'lishi muammolari haqida fikr-mulohaza yuritgan Bruno dialektikaga oid bir qator g'oyalarni bayon qiladi. Chunonchi, uning tushuntirishicha, substansiya bir-biriga yaqin, bir-biriga o'xshash ichki qarama-qarshiliklarning manbaidir. Qarama-qarshiliklar esa biri-ikkinchisi bilan bog'liq, biri- ikkinchisiga mos tushadi. Bundan hamma narsalar mohiyatiga ko'ra birlikdadir degan xulosa kelib chiqadi. Chunonchi, to'g'ri chiziq aylanaga, markaz periferiyaga, shakl materiyaga, erkinlik zaruriyatga, subyektivlik obyektivlikka o'xshaydi. Chunki bir qarama-qarshilik o'z navbatida yangi qarama-qarshilikning boshlanishi uchun zamin hozirlaydi. Yakson qilish paydo bo'lish uchun, paydo bo'lish yakson qilish uchun; muhabbat hasad uchun, hasad esa muhabbatning tug'ilishi uchun; kuchli zaharni dori sifatida ishlatish mumkin, dorini esa zahar sifatida ishlatish mumkin va hokazo.

Bruno dialektik ta'limotining markaziy qoidasi "monadalar monadasi" haqidagi fikr-mulohazalaridir. Ushbu qoidaga muvofiq, hamma qarama-qarshiliklar bitta bo'linmas nuqtaga – "monadalar monadasiga", ya'ni

Xudoga borib taqaladi. Bu nuqta, o'z navbatida, shunday bir butunki, u nafaqat o'zining bo'laklaridan, balki o'zidan tashqaridagi bo'laklardan ham tarkib topadi. Shu bilan birga bunday yaxlitlik olamdagi har qanday yakka narsalarda mavjud bo'ladi. Shuningdek, ularning har qaysisida alohidalik ham mavjud. O'z navbatida, har qanday yakkalikda yaxlitlik alomatlari bo'ladi. Qarama-qarshiliklarning birligi shunday bir butunlikki, u hech qayerda va hamma yerda, "hamma hamma uchun" da yaqqol ko'zga tashlanadi. Ko'rinib turibdiki, Bruno ayrimlik, xususiylik, umumiylik; butun, bo'lak va yaxlitlik orasidagi dialektik aloqadorlik mexanizmining mohiyatini tushuntirib berishga harakat qildi.

Nikolay Kuzanskiy dialektikani faqat teologiyaga tatbiq etgan bo'lsa, Jordano Bruno undan farqli o'laroq dialektikani tabiatning barcha sferalariga, hatto inson faoliyatiga ham tatbiq etdi. Asosiy e'tiborni nafaqat Xudo bilan tabiat orasidagi qarama-qarshiliklar birligini, balki ular orasidagi kurashni aniqlashga qaratdi.

g) Bruno gnoseologiyasi. Jordano Bruno Renessans davri an'alarini davom ettirib, bilish jarayonida har qanday obro'-e'tiborga sajda qilishga, uni mutlaqlashtirishga qarshi chiqdi. Uning fikriga ko'ra, bilish jarayonida birovlarining aqliga tayanib fikr yuritish o'ta pastkashlik, bu borada turli an'analarga suyanish ham o'ta gumrohlik, shuningdek allaqanday allomaning fikrini qo'llab quvvatlash ham be'manilikdir. Brunoning e'tirof etishicha, bilishning maqsadi ma'lum darajadagi bilimlar birligini ta'minlashdan iborat bo'lmog'i lozim. Bilimlar birligini ta'minlash universumning chegarasizligini bilishga olib keladi. Bunday yumushni qarama-qarshiliklarning bir-biriga mos tushishi jarayoni dialektikasini bilmasdan turib aniqlab bo'lmaydi.

Bruno faylasuflarning turli bahs-munozaralariga sabab bo'lgan haqiqat muammosi haqida ham ko'p bosh qotiradi. Uning tushuntirishicha, haqiqatni aniqlash jarayoni sekinlik bilan amalga oshadi. Ushbu jarayonga insonning his-tuyg'ulari, idroki, fahm-farosati, fikr-mulohazalari ishtirok etadi. Brunoning ta'kidlashicha, bilish jarayonida hissiy bosqichning ahamiyati uncha katta emas. Chunki his-tuyg'u insonga aqlni qo'zg'atish, unga ichki stimul berish

uchun kerak. “Hissiyot naqadar takomillashgan bo‘lishidan qat’iy nazar, u ayrim noaniqliklardan xoli bo‘lmaydi”.¹ Boshqacha aytganimizda, hissiy bilish jarayonida cheksizlikning mohiyati to‘la ochilmasdan qolaveradi. Xuddi shuning uchun ham bilish jarayonida fikr-mulohaza yuritish asosiy ahamiyatga ega bo‘ladi. Chunki fikr-mulohaza xissiyot yordamida olingan ma’lumotlarni qayta tahlil qiladi. Tahlil qilish jarayonida xotira va tasavvur ham ishtirok etadi. Tabiatning bunday sirli mo‘jizasiga faqat fikr-mulohaza yoki intellekt yo‘l topadi va hissiyot orqali olingan ma’lumotlarga o‘zining uzil-kesil tuzatishlarini kiritadi.

Ba’zi asarlarida Bruno bilishning aql bosqichi borligini ham eslatib o‘tadi. Uning e’tirof etishicha, o‘sha aql yordamida olamning birligini, olamdagi hodisa va voqealarda qarama-qarshi tomonlar borligini, qarama-qarshiliklar orasida birlik mavjudligini, ularning chegarasiz ekanligini bilish mumkin, degan xulosaga keladi. Shunday qilib, Jordano Bruno haqiqatga erishishning eng asosiy manbai aqldir, deydi. Lekin u turli eksperimentlar yordamida olingan bilimlarning bilish jarayonidagi ahamiyatiga yetarli baho bermaydi.

a) Brunoning inson to‘g‘risidagi qarashlari. Jordano Bruno Renessans davri antropotsentrizmining ba’zi qoidalariga gumon bilan qarardi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, Renessans gumanistik an‘analari haqida, xususan inson bisotidagi yaxshilik, ezgulikka intilishni oshirish yo‘llari haqida ko‘p o‘ylar edi. Brunoning fikriga ko‘ra, inson hayotning quliga aylanib qolmasligi, ya’ni faqat o‘zi uchun, o‘zini saqlab qolish uchun yashamasligi, balki hayotda faol pozitsiyada turishi, uni yaxshilik tomon o‘zgartirish uchun fidoyilik qilishi zarur. Haqiqatni inson xuddi shuning uchun bilishi zarur. Inson diniy ma’noda butun olamning kichik bir bo‘lagi sifatida abadiy yashashi, o‘lmasligi mumkin. Hayot turli shakllarda, boshqa olamlarda abadiy davom etaveradi.

Haqiqatni bilish borasidagi inson faolligini, bu boradagi uning mehnatini Bruno “qahramonona entuziazm” deydi. O‘zining “Qahramonona entuziazm” asarida entuziazmning ikki tipi borligini aniqlab beradi. Zotan, birovlar uchun u aqlsizlik borasidagi jo‘shqinlik bo‘lsa, boshqa birovlar uchun chinakam haqiqatga erishish uchun qilingan oqilona intilish ekanligini ta’kidlaydi.

“Oqibatda bunday odamlar, nafaqat qirol yoki sudxo‘r, balki o‘z ishining ustasi va faol kishi sifatida gapiradilar va harakat qiladilar”.¹

Brunoning inson to‘g‘risidagi qarashlarining asosida yagona substansiya to‘g‘risidagi g‘oya yotadi. Xususan, uning ta’kidlashicha, inson tanasi jondan past turadi. Lekin jon o‘zini namoyon qilishi uchun unga tananing bo‘lishi shart, tananing turli shakllarga kirishini ta’minlash uchun jon unga albatta zarur. Shuning uchun “qahramonona entuziazm” sof ruhiy hissiyot, yoki sof ruhiy jo‘shqinlik emas. U o‘zida inson tanasining barcha qobiliyatlarini mujassamlashtiradi. Ruhiy-ma’naviy harorat bilan to‘ldirilgan o‘sha tana tufayli jo‘shqinlik chinakam qahramonlik darajasiga ko‘tariladi.

Jordano Brunoning falsafiy, tabiiy-ilmiy g‘oyalari o‘rta asr sxolastik dunyoqarashiga qaqshatgich zarba berdi. Uning faqat teizm bilan kifoyalanib qolmagan, antropotsentrizm bilan chegaralanmagan barqaror panteizmi klassik Renessans an‘analari doirasidan chiqib ketdi. Xuddi shuning uchun ham Bruno ta’limoti yangi tipdagi dunyoqarash sari bosilgan katta qadam, yangi zamon qiyofasini oldindan tasavvur qilishning yorqin namunasi edi. Uning murosasiz, kurashlarga to‘la hayoti afsonaga aylanib qoldi. Uning hayot yo‘li o‘zi orzu qilgan “qahramonona entuziazm”, hayotda faol pozitsiyada turishning yorqin namunasi edi. Hech narsadan qo‘rqmaydigan va ilohiy muhabbatdan boshqacha huzurhalovat oladigan va o‘zining hayoti haqida mutlaqo o‘ylamaydigan entuziazm edi.¹

§ 3. TABIIY HUQUQ VA MARKAZLASHGAN DAVLAT G‘OYALARI

Renessans madaniyatining inson tomon keskin burilishi, uning din asoratidan xoli bo‘lishi, shubhasiz, o‘sha zamon ijtimoiy nazariyalariga ham o‘z ta’sirini o‘tkazdi. Renessans ijtimoiy nazariyalarining markazida davlat turar edi. Jamiyatning ilg‘or tabaqalari, xususan meshchanlar Rim papasi va cherkov gegemonligiga qarshi turishga qodir bo‘lgan yakkayu–yagona kuch davlatir,

degan xulosaga keldilar. O'zlarining siyosiy,iqtisodiy maqsadlarini ham xuddi o'sha qudrat - davlat yordamida amalga oshirmoqchi bo'ldilar. Faqat kudratli markazlashgan davlat jamiyatdagi tarqoqlikni bartaraf etishga, Yevropa millatlari suverenitetini himoya qilishga, katolik diniy universalizmga qarshi kurash olib borishga qodir ekanligiga borgan sari ishonch hosil qila boshladilar. Xuddi shuning uchun ham Renessans davri ijtimoiy nazariyalarida davlat absolyutizmi, ya'ni davlatni mutlaqlashtirish g'oyalari yanada kuchliroq yangray boshladi.

Renessans madaniyati, xususan falsafasining antropotsentrik xususiyati, tabiiyki, o'sha davrda shakllangan ijtimoiy nazariyalarga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Chunonchi, ushbu davr falsafasining teologiya ta'siridan xoli bo'lishi jamiyat, davlat va huquq muammolariga yangi nuqtai –nazaridan qarash imkonini berdi. Ayniqsa davlat tuzilishiga doir yangi konsepsiya kashf etildiki, ular o'rta asrda ijod kilingan nazariyalardan keskin farq qilar edi. Renessans davri mutafakkirlari davlatning mohiyati va genezisini din aqidalariga asoslanib emas, balki inson manfaatlari va ehtiyojlariga asoslanib talqin qilishga intildilar.

Renessans ijtimoiy nazariyalarining asosida markazlashgan qudratli davlat qurish g'oyasi yotar edi. Markazlashgan qudratli davlat qurish g'oyasining shakllanishi jarayonini ikki pozitsiyadan turib tahlil etish mumkin. Birinchidan, ushbu g'oya VIII-XIV asrlarda jahon ijtimoiy- falsafiy fikrlar taraqqiyotining hosilasi ekanligi e'tiborimizdan chetda qolmasligi kerak. Darhaqiqat, markazlashgan davlat bir kunda yoki bir mamlakatda paydo bo'lgani yo'q. Chunonchi, uning kurtaklari Eronda sosoniylar hukmronlik qilgan kezlardayoq vujudga kelgan edi. Muhammad payg'ambar, undan so'ng esa xalifalar Abu Bakr, Umar, Usmon va Alilar sosoniylarning markazlashgan davlat qurish g'oyasi va tajribasini o'zlashtirib tarqoq, ko'chmanchi va qoloq arab qabilalarini yagona davlatga birlashtirdilar. Buning natijasi o'laroq, musulmon madaniyati misli ko'rilmagan muvaffaqiyatlarga erishdi.

Eramizning 711 yilida arablarning Ispaniyani ishg'ol etishi bilan markazlashgan qudratli davlat g'oyasi Yevropaga kirib keldi va Rim imperiyasi

halokatidan so‘ng inqirozga yuz tutgan Yevropaning rivojlanishiga zamin hozirladi. Oradan bir asrdan ko‘proq fursat o‘tgach, mazkur g‘oya asosida birlashtirilgan arab Ispaniyasi ijtimoiy–iqtisodiy va siyosiy rivojlanishga erishdi, aholi turmush darajasi yuksaldi. Markazlashgan qudratli davlat qurish g‘oyasi eng e‘tiborli ijtimoiy nazariyaga aylandi. Ushbu nazariya nafaqat Ispaniyaga, balki unga qo‘shni bo‘lgan mamlakatlar, xususan Italiya va Fransiyada ham obro‘ qozonishi tabiiy bir hol edi

Ikkinchidan, markazlashgan qudratli davlat nazariyasi Italiya va Fransiya uchun ijtimoiy falsafiy fikrlar taraqqiyotining xotimasi, o‘z navbatida jamiyatda vujudga kelgan inqirozni bartaraf etishning o‘ziga xos muhim nazariyasi bo‘ldi. Arablar sharofati bilan Sharqdan G‘arbga eksport qilingan markazlashgan qudratli davlat g‘oyasi Yevropani ishg‘ol etayotgan bir paytda Italiya bir-biriga bo‘ysunmaydigan, ko‘p hollarda bir-biriga dushman bo‘lgan shaharlardan iborat edi. Aholining turli qatlamlari markazlashgan davlat barpo etish orqali tarqoqlikka barham berish mumkinligini tobora tushunib yetmoqda edilar. Eramizning XIII asriga kelib markazlashgan davlat qurish sa’y-harakatlari keskin tus oldi. “Aholi,-deb yozadi taniqli o‘zbek olimasi F. Sulaymonova, - ikki guruhga: gvelflar (Rim papasi qo‘l ostida milliy birlashuvning tarafdorlari) va gobelin-larga (German imperatori tobeligida feodal birlashuv tarafdorlari) bo‘linib, ular o‘rtasida keskin kurash ketadi”¹

E‘tiborli tomoni shundaki, XIV asrda gvelflarning gobelinlar ustidan g‘alaba qozonishi ham ushbu kurashga nuqta qo‘ya olmadi. Oxir-oqibatda gvelflarning o‘zi imperator va papa tarafdorlariga bo‘linib ketdilar. Buning sababi shundaki, hali Italiyada markazlashgan qudratli davlatning mohiyati, uning tuzilishi, asosiy institutlari va ularning funksiyalari haqidagi yagona nazariya shakllanmagan edi. Jamiyatdagi ixtiloflarni bartaraf etadigan va millat ravnaqini ta‘minlaydigan qudratli davlat nazariyasini shakllantirishga ehtiyoj endigina shakllanayotgan edi, xolos.

XIII-XIV asrlarda Italiyada yuz bergan ijtimoiy – siyosiy voqealarning markazi sanoati nisbatan rivojlangan Florensiyaga ko‘chgan edi.

Davlat absolyutizmi g'oyalarini o'zida mujassamlashtirgan ilk ijtimoiy nazariya ham aynan Florensiyada yaratilganida ramziy ma'no bordek edi. Ushbu nazariyaning muallifi Italiyaning buyuk siyosiy arbobi, faylasuf va yozuvchi Nikollo di Bernardo Makiavelli bo'ldi. Shuningdek, markazlashgan qudratli davlat g'oyasiga asoslangan ijtimoiy nazariya Fransiyada ham shakllana boshladi. Bunday tendensiyaning fransuz mutafakkiri Jon Bodan asarlarida ko'rish mumkin.

Markazlashgan qudratli davlat qurish g'oyasi fuqorolarining haq-huquqlari to'g'risidagi tasavvuri bilan bevosita bog'liq. Xuddi shuning uchun ham Renessans davri ijtimoiy nazariyalarining shakllanishida o'sha davr mutafakkirlari yaratgan huquq to'g'risidagi tasavvurlarning ahamiyati beqiyosdir.

Renessansgacha bo'lgan davrda "huquq" tushunchasi mohiyatan ikki xil yondashuv asosida talqin qilinadi. Zotan, bir tomondan, u Xudo irodasining ifodasi bo'lgani uchun zaruriylik, mutlaqlik va abadiylik xarakteriga ega, deb ta'riflangan bo'lsa (bunday yondashuv o'rta asrlarda norma hisoblangan), ikkinchi tomondan, huquq kishilar orasidagi kelishuvning mahsuli bo'lib, o'zgaruvchan va nisbiy xarakterga ega, deb hisoblangan (bunday yondashuv esa qadimgi dunyo mutafakkirlari tomonidan ishlab chiqilgan). Biroq "huquq" tushunchasini talqin etishda uchinchi yondashuv ham mavjud. Unga ko'ra, huquq insoniylikning namoyon bo'lishidir, lekin u zaruriy xarakterga ega, chunki uning mohiyati inson tabiati bilan bog'liq. Xullas, "tabiiy huquq" tushunchasi qadimgi yunon stoiklari va o'rta asr sxolostlari (jumladan, Foma Akvinskiy) tomonidan ham shakllantirildi. Lekin yangi davr arafasiga kelib, ya'ni Renessans davrida bu tushuncha har tomonlama rivojlantirildi. Huquqni bunday tushunishni ayniqsa golland yuristi, tarixchisi va siyosatdoni Gugo Grotsiy (1583-1645) asarlarida uchratish mumkin.

3.1. Nikkolo di Bernardo Makiavelli (1469-1527)

a) Hayoti va ijodi. Nikkolo di Bernardo Makiavelli 1469 yilning 3 mayida qadimiy dvoryan avlodidan, biroq keyinchalik kambag'allashib qolgan florensiyalik yurist oilasida dunyoga keldi. Uning otasi o'sha zamondagi

Florensiya hukmdori Lorenzo Medichi (1449-1492) boshqaruvida notarius bo'lib ishlardi. Otasining huquqshunosligi Nikkolo Makiavellining denyoqarashiga katta ta'sir o'tkazdi.

Mutafakkirning ijtimoiy-siyosiy qarashlari shakllanishiga Medichilar avlodi olib borgan siyosat ham o'zining o'chmas izini qoldirdi. Zotan, 1437 yildan 1737 yilga qadar Florensiyani boshqargan bu avlod o'zining manfaatparastligi, boylikka haddan ziyod hirs qo'ygani, xalqdan nihoyatda nafratlangani bilan nom qozongandi. Bunday illatlarning barchasi keyinchalik gugenotlarga qirg'in keltirgan Varfolomey tuni (24 avgust 1572 yil) muallifi, Fransiya qirolichasi Yekaterina Medichi ijtimoiy qiyofasida ham o'z in'ikosini topdi.

Medichilar avlodi o'z qudratini Rim papasining obro'-e'tibori bilan bog'laydi (darvoqe, Makiavelli zamonasida Florensiyani boshqargan hukmdor Lorenzo Medichining o'g'li Jovanni keyinchalik 1513-1521 yillarda Lev X nomi bilan, Jovannining jiyani Julio 1525-1534 yillarda Klement VII nomi bilan Rim papasi taxtini egallashlari ham ana shu obro'ga intilishning hosilasi edi). Rim papasining obro'-e'tiboriga tayanib shaharni boshqargan Medichilar zamonida Florensiya iqtisodiy tanazulga yuz tuta bordi, xalqning ahvoli og'irlashdi. Shu boisdan Nikkolo Makiavelli papa hokimiyatining ashadiy dushmani sifatida shakllana bordi.

1498 yilda Florensiya xalqi Medichilar avlodini shahardan haydab yuboradi. Florensiyada Jirolama Savonarola rahbarligida respublika e'lon qilinadi. Uning o'limidan so'ng Nikkolo Makiavelli O'nlik Kengashining kotibi sifatida azaliy orzusini ro'yobga chiqarishga kirishdi.

O'nlik Kengashi Florensiya Respublikasining harbiy va tashqi ishlarini olib borardi. N.Makiavelli ushbu Kengash vakili sifatida 20 dan ortiq diplomatik tashriflar qiladi. Xususan, u muhim vazifalar bilan Romanya hukmdori Chezare Bordja, Fransiya qiroli Lyudovik XII, Rim papasi Yuliy II, Muqaddas Rim Imperiyasining imperatori Maksimilian I saroylariga tashrif buyuradi. Ayniqsa Chezare Bordja bilan uchrashuv mutafakkirda chuqur taassurot qoldiradi.

Biroq N.Makiavellining siyosiy arbob sifatidagi faoliyati atigi 14 yil davom etdi, xolos. 1512 yilda o'sha davrda gullab-yashnagan, qudratli Ispaniya lashkarlari Medichilar avlodini yana Florensiya taxtiga qaytaradi. N.Makiavelli egallab turgan lavozimidan chetlashtiriladi va Florensiya yaqinidagi San-Kashano mulkiga surgun qilinadi. Oradan bir yil o'tib, Jovanni Medichining Rim papasi etib saylanishi, bir tomondan Medichilar avlodining hokimiyatini mutlaqlashtirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan N.Makiavellining siyosiy hayotga qaytishi uchun hech qanday imkoniyat qoldirmadi.

N.Makiavellining San-Kashanoga surgun qilinishi Italiyani iste'dodli siyosiy arbobdan mahrum etdi, jahon siyosiy tafakkurini esa betakror asarlar bilan boyitdi. Bu yerda mutafakkir o'zining "Tit Liviyning birinchi dekadasi"ga doir mulohazalar" (1513), "Davlatpanoh" (1513), "Florensiya tarixi" (1520-1525) kabi asarlarini yozadi. Shuningdek, San-Kashanoda Makiavellining qator badiiy asarlari, jumladan "Mandragora" komediyasi (1520) dunyoga keladi. Afsuski, mutafakkirning biror asari uning hayotligida na qadrlandi, na chop etildi. Faqat 1527 yilda Medichilar avlodining ikkinchi marta Florensiyadan quvib chiqarilishi va 1530 yilda Muqaddas Rim imperiyasi lashkarlarining sa'y-harakati tufayli shaharda Medichilar hokimiyatining tiklanishi, siyosat arboblari davlatning mohiyati, funksiyalari haqida chuqurroq mushohada yuritish zaruriyatining tug'ilishi ularni buyuk N.Makiavelli merosini eslashga majbur etdi. Shu munosabat bilan 1531 yilda uning "Tit Liviyning birinchi dekadasi"ga doir mulohazalar", 1532 yilda esa "Davlatpanoh" va "Florensiya tarixi" asarlari nashr etildi.

b) »Davlatpanoh« asarida markazlashgan davlat g'oyasi. Nikkolo Makiavellining nomini abadiylashtirgan shoh asari "Davlatpanoh" bo'ldi. Yevropa ijtimoiy-falsafiy va siyosiy tafakkuri tarixida ilk bor markazlashgan qudratli davlat g'oyasini asoslab bergani uchun mazkur asar mutafakkir vafotidan keyingi uch asr mobaynida butun Yevropani hayratga soldi. 1559 yilda Rim papasi hokimiyati tomonidan "Davlatpanoh" asari "Ta'qiq etilgan kitoblar indeksiga" kiritilishiga qaramasdan tez orada o'nlab xalqlar mutafakkir mulohazalari bilan tanishishga musharraf bo'ldilar. Xususan, 1544 yilda asarning fransuz tilidagi, 1560 yilda lotin

tilidagi, 1640 yilda ingliz tilidagi, 1745 yilda nemis tilidagi, 1757 yilda shved tilidagi, 1821 yilda ispan tilidagi, 1848 yilda venger tilidagi, 1868 yilda polyak tilidagi, 1869 yilda rus tilidagi, 1873 yilda chex tilidagi, 1876 yilda daniya tilidagi, 1898 yilda norveg tilidagi, 1933 yilda bolgar tilidagi, 1940 yilda golland tilidagi tarjimalari nashr etildi.

Mutafakkirning hayoti, dunyoqarashi asarga katta ta'sir o'tkazgani tabiiy. O'z zamonasining ilg'or, ziyoli kishisi bo'lgan, Italiya istiqlolini eng oliy qadriyat deb bilgan N.Makiavelli xalqni ulug'lar, uning manfaati bilan yashar edi. U o'z xalqining qudratli, mustaqil va taraqqiy topgan mamlakatda yashashini orzu qilar edi. "O'zga yurtlarning bosqinlaridan charchagan xalq o'z najotkorini qanchalik muhabbat, qanchalik umid va ko'z yoshlari bilan kutib olishi mumkinligini so'z bilan ifodalab bo'lmaydi. Qaysi eshik uning oldida yopila qolardi?" – deb yozadi u "Davlatpanohda". Lekin shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, N.Makiavelli "xalq" deganda mehnat kasb-koriga ega bo'lgan, siyosiy jarayonlarga o'z ta'sirini o'tkaza oladigan hunarmandlar va savdogarlarni nazarda tutadi. Jamiyatning eng quyi pog'onalarida turgan kishilar (plebs) uning shafqatini uyg'otmaydi. Shuningdek, jamiyatga hech qanday naf keltirmaydigan, o'zgalar mehnati evaziga yashaydigan dvoryanlar, Italiya kulfatlarining asl sababchilari bo'lgan dindorlar muallifning cheksiz nafratini uyg'otadi.

v) Makiavellining inson to'g'risidagi konsepsiyasi. Italiyada qudratli davlat tuzish uchun avvalo inson tabiatini, uni faoliyat ko'rsatishga undaydigan manbalarni yaxshi bilmoq zarur, deb hisoblaydi N.Makiavelli. Shu bois u Rim faylasufi Lorenzo Valla (1407-1457) qarashlariga tayanib, inson haqidagi o'z konsepsiyasini shakllantiradi. Unga ko'ra, insonni faoliyat ko'rsatishga majbur etadigan manba manfaatdir. Inson manfaatlari turli ko'rinishga ega, biroq ular orasida eng asosiysi mulkdan manfaatdorlikdir. Insonning jamiyatdagi har qanday faoliyati oxir-oqibatda ma'lum mulk egasi bo'lish niyati bilan asoslanadi. Shuning uchun ham mulk inson uchun eng qadrli boylik hisoblanadi. "Kishilar otasini o'ldirganni kechirsalar kechiradilarki, mol-dunyolarining bahridan o'tmaydilar", – deb yozadi mutafakkir "Davlatpanohda".

Manfaat va xudbinlikning o‘zaro aloqadorligi haqida fikr yuritgan muallif xudbinlik inson tabiatida mustahkam o‘rnashib olgan, degan xulosaga keladi. Tabiatan xudbin bo‘lgan kishilarning birgalikda yashashlarini ta‘minlash uchun ularni yagona qudratli markazlashgan davlat bayrog‘i ostida birlashtirmoq zarur, deb hisoblaydi. Buning uchun esa eng oliy qudrat - davlat muassasalarini ta‘sis etmoq, uning hokimiyatini mutlaqlashtirmoq, uni boshqarishni eng munosib zot qo‘liga topshirmoq zarur. Shu tariqa ilk bora Yevropa falsafiy tafakkuri tarixida din aqidalaridan ozod, mantiq kuchiga asoslangan davlat haqidagi ta‘limot shakllana boshladi.

g) »Taqdir« konsepsiyasi va pragmatik siyosat asoslari. Davlat hokimiyati yordamida kishilarni birlashtirishni va millatning ezgu niyatlarini ro‘yobga chiqarishni o‘z zimmasiga olgan davlatpanoh eng avvalo taqdirni o‘z hukmiga bo‘ysundirmog‘i lozim. “Taqdir ishlarimizning yarmigagina hukm o‘tkazadi, qolgan yarmini esa biz insonlarning o‘ziga qo‘yib beradi. Men taqdirni junbushga kelib, qirg‘oqdan oshgan va daraxtlarni ag‘darayotgan, uylarni vayron qilayotgan, yerlarni yuvib tashlayotgan qahrli daryoga o‘xshataman: uning oldida ojiz odamlar dosh bera olmay, to‘rt tarafga qochib qoladilar”, - deb yozadi mutafakkir. Irodali, donishmand davlatpanoh esa uni o‘ziga bo‘ysundirishning uddasidan chiqadi, zero “taqdir ayolga o‘xshaydi: ayol bilan murosaga kelish uchun uni urib, tepib turish kerak – u sovuqqonlik bilan ish tutadigan erkaklardan ko‘ra xuddi shunaqa erkaklarga tezroq bo‘ysunadi”. Demak, davlat panohi bo‘lmish hukmdor kezi kelganda hisob-kitob va mulohazalarni bir chetga yig‘ishtirib qo‘yib, dadilroq, tavakkaliga ish ko‘rib turishi ham kerak.

Biroq tavakkalchilik bilan ish tutish hukmdorning asosiy fazilati bo‘lmasligi lozim. Chunki davlatpanohning asosiy maqsadi Italiyada qudratli markazlashgan davlatni barpo etish bilan bogliq ekan, uning hatti-harakati aniq hisob-kitob, iroda, sovuqqon mulohazaga asoslanmog‘i lozim. Bunday hatti-harakatlarsiz Italiya taxtini qo‘lga kiritib, ayniqsa uning yaxlitligini saqlab qolib bo‘lmaydi.

Aslida respublika tarafdori bo'lgan N.Makiavelli Italiyada bunday davlat tuzilishini vujudga keltirish bir kunlik ish emasligini yaxshi tushunardi. Mamlakatda respublikani shakllantirish uchun eng avvalo hokimiyatni qudratli monarx qo'lida jamlamoq lozim. Binobarin, monarxiya maqsad emas, maqsadga eltuvchi bir vositadir, xolos.

O'z saltanatining hududini muntazam kengaytirib borish uchun hukmdor o'z quroliga yoki o'zgalar quroliga, taqdir tuhfasi (ya'ni qulay sharoitga) yoki g'ayrat-shijoatga tayanmog'i zarur. Bunda merosxo'r hukmdor tomonidan boshqarilgan davlatga nisbatan bir tarzda, respublikaga nisbatan ikkinchi tarzda, aralash davlatlarga nisbatan uchinchi tarzda siyosat yuritishi kerak. Masalan, merosxo'r hukmdor tomonidan boshqarilgan mamlakatni zabt etganidan so'ng unda ajdodlar tomonidan joriy etilgan an'analarni buzmaslik va asta-sekinlik bilan bu an'analarni yangi vaziyatga moslashtirib borish maqsadga muvofiq. Aralash davlat taxtini saqlab qolish uchun esa "ikki xil ehtiyotkorlik chorasini ko'rib qo'ygan afzal: birinchidan, avvalgi hukmdorning avlodini yo'qotib yuborish payida bo'lish, ikkinchidan, avvalgi qonun va o'lponlarni saqlab qolish - shunday kilinsa, egallab olingan yerlar tez orada bosqinchi vataniga qo'shilib ketadi".

N.Makiavelli: "Barcha davlatlarning poydevorini yaxshi qonunlaru, yaxshi lashkar tashkil etadi", - deb ta'kidlaydi. Shu bois istiloga qadar o'z qonunlariga ega bo'lgan shahar va davlatlarni boshqarish masalalariga alohida e'tibor beradi. Bunday davlatlarni mutafakkirning fikriga ko'ra uch yo'l bilan bo'ysundirish mumkin. "Birinchisi - uni yakson qilib tashlash; ikkinchisi - unga ko'chib o'tish kerak; uchinchisi - shu mamlakat fuqarolariga o'z qonunlari asosida yashashga ruxsat berib, ularga soliq solish, boshqaruvni esa mamlakat tinchligiga kafil bo'la oladigan shaxslarning kichik bir guruhiga topshirish darkor".

Mutafakkir g'ayrat-shijoat va shaxsiy jasorat bilan qo'lga kiritilgan mamlakatlarni saqlab qolish uchun hukmdor bundan keyin ham o'z jasoratiga tayanishi zarurligini, o'zgalar quroli bilan qo'lga kiritilgan mamlakatni tobe'likda tutish uchun esa kuch va ayyorlik bilan ish olib borishi, xalq muhabbatini

qozonishi, zarar yetkazishi mumkin bo'lgan shaxslarni chetlashtirishi, do'stlar orttirishi lozimligini uqdiradi.

Bir qarashda N.Makiavelli bir-biriga zid bo'lgan mulohazalarni bayon qilgandek tuyuladi. Aslida mutafakkirning asl maqsadi, orzusi xalq turmushini farovonlashtiradigan qudratli markazlashgan davlat barpo etishdan iborat ekanligini unutmasligimiz darkor. Shu boisdan u xalqni davlat hokimiyatining yakka-yu yagona manbai ekanligini tan oladi. Uning manfaatlarini ifodalagan ulamolar bilan do'stlashishni ma'qul topadi. Biroq respublika barpo qilish jarayonining ma'lum bir bosqichida ezgu maqsad yo'lida ayrim g'ayriaxloqiy tadbirlarni amalga oshirish "ilojsiz chora" ekanligini ta'kidlaydi.

Biroq N.Makiavelli g'ayriaxloqiy tadbirlarning ham cheki-chegarasi, meyori borligini ko'rsatib o'tadi. Muallif yovuzlik bilan qo'lga kiritilgan taxtni saqlab qolish amri-mahol ekanligini yaxshi tushunadi. Shu boisdan u o'z asarida: "Davlatni qo'lga olgan kishi kimgadir ozor yetkazmoqchi bo'lsa, uni har kuni takrorlab yurmasdan, bir yo'la bir bora qilishi lozim", - deb yozadi. "Kimki soddadillik qilib, boshqacha ish tutsa, uning o'z shamshirini qiniga solishga hech qachon vaqti bo'lmaydi va har kuni yangidan-yangi dilsiyohliklarga uchrayotgan fuqarolarning yordamiga ham umid bog'lay olmaydi". "Yaxshilikni esa, - deydi mutufakkir, oz-ozdan, muntazam qilgan ma'qul, toki uning qadriga yetishsin".

N.Makiavelli har qanday davlatpanoh dasturilavvalda xalqqa va faqat xalqqa tayanishi zarurligini qayta-qayta uqdiradi. "Xalq maqsadi ayonlarnikiga qaraganda insofli, adolatli bo'ladi: ayonlarning istagi xalqqa zulm qilish, xalq esa zulm ko'rishni istamaydi", - deb yozadi. Xalq qo'llagan davlatpanoh mushkul vaziyatda ham unga murojaat qila oladi, undan yordam kutishga haqli, "aks holda vaqt-soati kelib, mushkul vaziyat tug'ilganida xalq uni ag'darib tashlaydi". Xalqi jabr ko'rmagan hukmdor hamlaga duchor bo'lmaydi, xalqi yuz o'g'irgan hukmdor esa taxtda uzoq tura olmaydi.

Xalq ishonchini qozonish uchun davlatpanoh yaxshi maslahatchilar tanlay bilishi shart. Donishmand shoh buyuk aql sohiblarini o'ziga maslahatchi qilib oladi, ularning fikriga quloq tutadi. Shuningdek, hukmdor har bir

maslahatchisining maslahatlariga alohida e'tibor bermog'i lozim, aks holda o'z sa'y-harakatlarining befoyda ekanligini ko'rgan maslahatchilar unga yordam qo'lini cho'zmay qo'yadilar. Yaxshi maslahatchilarga quloq tuta bilish hukmdor donishmandligining belgisidir. Chunki, N.Makiavelli yozganidek, "yaxshi maslahatlar bo'lgani tufayli donishmand shohlar vujudga kelmaydi, aksincha donishmand shohlar bo'lgani tufayli yaxshi maslahatlar vujudga keladi".

d) Makiavelli ijodining ijtimoiy-siyosiy ahamiyati. "Davlatpanoh" asaridan qoladigan asosiy taassurot shundan iboratki, Nikkolo Makiavelli Italiyaning asl farzandi, chin vatanparvari edi. O'z yurtining tanazzulga uchraganidan, xalqning behad kulfatlaridan qattiq tashvishlangan mutafakkir yurt farovonligi va istiqlolini ta'minlash yo'llarini izlaydi. Uning fikricha, endi cherkov hokimiyatiga, katolitsizmga tayanib xalqni xalos qilib bo'lmaydi. Cherkov noiblari behad ochko'zliklari, manfaatparastliklari tufayli mamlakatni xarob qildilar. Cherkov tashkil etgan barcha siyosiy va ijtimoiy institutlar inqirozga yuz tutdi. Shu boisdan millat ravnaqini ta'minlashning yagona yo'li qudratli markazlashgan davlat barpo etishdir, deb hisoblaydi mutafakkir. Buning uchun esa zamonasi uchun xarakterli bo'lgan barcha e'tiborli, hatto ayrim hollarda g'ayriaxloqiy siyosiy prinsiplardan ham foydalanishni taklif etadi.

Afsuski, mutafakkirning konkret ijtimoiy-tarixiy vaziyatdan kelib chiqib bildirgan fikr-mulohazalari keyingi asrlardagi tadqiqotchilar tomonidan keskin tanqid qilindi. Tadqiqotchilar hatto "makiavellizm" terminini qo'llay boshladilarki, bu tushuncha axloqsiz siyosatni anglata boshladi. Aslida yuqorida mutafakkirning "Davlatpanoh" asarini tahlil qilish nihoyasida guvoh bo'ldikki, asar kontekstidan bunday xulosa kelib chiqmaydi. Darhaqiqat, xalq orzulari bilan yashash, uning manfaatlariga zid faoliyat ko'rsatgan ayonlarni "hovuridan tushurib" turish zarurligini uqdirishni axloqsiz siyosat bilan bog'lab bo'larmikan? Ilojsiz vaziyatlarda keskin tadbirlar ko'rish zarurligi ham insoniyat taraqqiyoti davomida bir necha bor o'zini oqlaganligi hech kimga sir emas.

Tadqiqotchilarning katta guruhi N.Makiavelli "ssenariysining" asosiy prinsipi: "Maqsad vazifalarni oqlaydi", - deb uqdirdilar. Aslida esa ushbu prinsip

1513 yilda (asar yaratilgan yil) emas, 1534 yilda Ignatij Loyola tomonidan Parijda tashkil etilgan “Iisus jimiyati” katolik monarxlar ordenining (iyezuitlar) asosiy prinsipi sifatida vujudga kelgan edi. Ko‘rinib turibdiki, axloqsiz siyosatda mutafakkirni emas, aynan cherkov ayonlarini ayblash mantiqli bo‘lur edi.

Xullas, N.Makiavelli o‘z asari bilan siyosiy tafakkur xazinasini bebaho durdona bilan boyitib ketdiki, asrlar osha siyosatdonlar va siyosatshunoslarning necha–necha avlodi unga qayta - qayta murojaat etmoqdalar.

3.2. Jan Boden (1530-1596)

a) Hayoti va ijodi. Renessans davri Yevropa madaniyati, xususan ijtimoiy - falsafiy fikrlar taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shgan allomalardan biri yirik fransuz siyosiy arbobi, faylasuf va sotsiologi Jan Bodendir.

Jan Boden 1530 yilda Anji shahrida tavallud topdi. U Tuluzada siyosat, huquq va falsafa muammolarini chuqur o‘rgangach, Parijga keldi va siyosiy faoliyat bilan shug‘ullana boshladi. Uning siyosiy faoliyati Fransiyada diniy urushlar davom etib turgan bir sharoitga to‘g‘ri keldi. Jan Boden 1576 yilda Bluadagi Bosh shtatlarda uchinchi tabaqa deputati bo‘ldi. Ayni paytda mamlakatni siyosiy inqirozdan olib chiqish yo‘llari xususida bosh qotirdi. Mashhur italyan faylasufi N. Makiavelli Italiyada respublika barpo etish uchun hokimiyatni yagona monarx qo‘lida mujassamlashtirish zarur, degan xulosaga kelgan bo‘lsa, J.Boden yagona monarx qo‘lida jamlangan hokimiyatdan jamiyat manfaatlari yo‘lida foydalanish muammolari haqida bosh qotirdi. Xuddi shuning uchun ham o‘zining ijtimoiy faoliyatini doimo fan yutuqlari bilan qo‘shib olib bordi.

b) Jamiyat, davlat, din muammolari. 1566 yilda chop etilgan “Tarixni o‘rganishning eng oson usuli” asarida Jan Boden o‘zining jamiyat haqidagi qarashlarini bayon qildi. Xususan, uning fikriga ko‘ra, jamiyat turli xo‘jaliklar, oilalar ittifoqidan tashkil topadi. Monteskye qarashlarini qo‘llab-quvvatlagan Bodenning tushuntirishicha, jamiyat inson erkidan qat’iy nazar tabiiy muhit ta’sirida shakllanadi. Insoniyatning har bir avlodi uning taraqqiyotini tezlashtiradi. Tarix fanida xuddi shu jarayon o‘z aksini topmog‘i darkor, deydi.

1568 yilda yozgan “Narsalar narxining nisbatan oshishi va pul haqidagi M.Molostrua paradokslariga javoblar” asarida o‘zining iqtisodiy qarashlarini bayon etadi. Uning e’tirof etishicha, tovarlar narxining oshib borishiga asosiy sabab Yevropada qimmatbaho metallar miqdorining uzluksiz oshib borishidir. Tovarlar narxini arzonlashtirishning yagona yo‘li qimmatbaho metallarni erkin savdoga chiqarishdir, degan g‘oyani ilgari suradi.

1576 yilda e’lon qilingan “Respublika haqida olti kitob” asarida Jan Boden jamiyatning yuqori tabaqa kishilarining markazlashgan qudratli davlat g‘oyalari tomon intilishlarini tasvirlagan. Shuningdek, o’sha asarda Boden monarxiyadan qolgan merosni cheklash g‘oyasini bayon etadi. Chunonchi, monarxiyani xalq yoki uning vakillari roziligini olmasdan turib, fuqarolarga turli soliqlar solish kabi huquqlardan mahrum qiluvchi qonunlar yaratish zarur, deb hisoblaydi. Shuningdek, davlat mustaqillikka erishgach, uning suverenitetini bo‘lish mumkin emasligi g‘oyasiga asoslanib, Boden hokimiyatni taqsimlashga qarshi chiqadi. Monarxlarga hokimiyat Xudo tomonidan beriladi, degan aqidaga mutlaqo qarshi turadi. Xalq monarxlarni emas, balki har qanday zulmkorni o‘ldirish huquqiga ega ekanligini tan oladi. Lekin monarx o‘z hatti-harakatlarida qonunga asoslansa, zolim esa o‘zboshimchalikka, qonunsizlikka suyanadi. Bodenning tushuntirishicha, har qanday siyosiy to‘ntarishning asosida tengsizlik yotadi.

Boden din va cherkov ulamolari tomonidan dahriylikda ayblandi. Chunki u Cherberi tomonidan 1624 yilda yozilgan “Haqiqat to‘g‘risidagi” nomli asarda bayon qilingan dinga, cherkovga qarshi g‘oyalarni har tomonlama ma’qullar edi. Dinning vujudga kelishi, uning tabiiy-ilmiy asoslari to‘g‘risidagi qarashlarini Boden o‘zining “Yetti kishi muloqoti” nomli asarida bayon qilgan.

N.Makiavelli kabi Jan Boden ham davlat absolyutizmi tarafdori edi. Xuddi shuning uchun davlat manfaatini din manfaatidan ustun qo‘yar edi. Chunki davlatning kelib chiqishi Xudodan emas. Shu bois din siyosatdan xolos bo‘lishi, davlat ishlariga aralashmasligi zarur, degan g‘oyani olg‘a suradi mutafakkir.

v) Mulk va manfaat. Har qanday jamiyatda ham turli tabaqalar, turli ijtimoiy guruhlar orasida vujudga kelgan mojarolar, dilsiyohliklar zaminida

manfaat yotadi. Manfaatlarni haqida fikr-mulohaza yuritgan Bodin manfaatlar ichida eng asosiysi mulk bilan bog'liq munosabatlardir, deb ta'kidlaydi. Uning tushuntirishicha, mulk bilan bog'liq munosabatlar eng avvalo jamiyatning asosi hisoblangan oilada mujassamlashadi. Xuddi shuning uchun ham oila davlat siyosatining asosi bo'lmog'i zarur. Bu o'rinda J.Bodin Aristotelning "Siyosat" asarida ilgari surilgan g'oyalarni yanada rivojlantiradi. Davlat oila manfaatlarini himoya qilganidagina ijtimoiy-siyosiy tuzum barqarorligi ta'minlanadi. Buning uchun esa davlat o'z navbatida xususiy mulkchilikni muhofaza etmog'i darkor. Oila va xususiy mulkchilikni himoya qilmoq uchun davlatni merosxo'r monarx boshqarishi kerak. Lekin uning huquqlari cheklangan bo'lishi shart.

Shunday qilib, Jan Bodinning ijtimoiy-siyosiy qarashlari nafaqat Fransiya, balki butun Yevropa faylasuflari, siyosatshunoslarining ijodlariga sezilarli ta'sir o'tkazdi.

3.3.Gugo Grotsiy (1583-1645).

a) Hayoti va ijodi. Gugo Grotsiy 1583 yilning 10 aprelda Niderlandiyaning Delft shahrida dunyoga keldi. Gollandiyaning yetuk siyosatshunosi, gumanisti va huquq nazariyotchisi G.Grotsiyning dunyoqarashi o'sha davrda Niderlandiyada sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy voqealar ta'sirida shakllandi. Ayniqsa, buyuk mutafakkir dunyoqarashida ilk bora katta muvoffaqiyatga erishgan Niderlandiya inqilobi chuqur iz qoldirdi. Mutafakkir ushbu ijtimoiy-tarixiy voqeaning mohiyati va oqibatlarini xususida butun umri davomida bosh qotiradi va qator e'tiborga loyiq mulohazalar bildiradi.

Niderlandiyada XVI asrda (1566-1609) sodir bo'lgan inqilob mamlakat hayoti uchun hal qiluvchi rol o'ynadi. J.Kalvin rahbarligi ostida boshlangan va keyinchalik uning izdoshlari tomonidan g'alabaga qadar olib borilgan ushbu inqilob bir tomondan mamlakatni Ispaniya mustamlakasi bo'lishdek baxtsiz taqdirdan xolos etgan bo'lsa, ikkinchi tomondan Birlashgan Provinsiyalar Respublikasini vujudga keltirdiki, oxir-oqibatda bu respublika mamlakatni Yevropadagi eng ilg'or va rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin olishiga zamin

tayyorladi. Kechagina o'zi mustamlaka bo'lgan Niderlandiya endilikda mustamlakachilik siyosatini amalga oshira boshladi. XVII asrda u Janubi-Sharqiy Osiyoda (Indoneziya), Amerikada (Gviana, Kichik Antil orollari) va Afrikada (Kap mustamlakasi) bir qator mutamlakalar barpo etdi. Shu sababdan ham J.Kalvin g'oyalari (cherkov respublikasini barpo etish, asketizm, o'zga dindagi kishilarga qarshi kurash) tez orada Fransiyada gugenotlar, Shotlandiya va Angliyada puritanlar, Yevropaning boshqa mamlakatlarida kalvinistlar, reformatorlar, prosviterianlar, kontragetsionalistlar bayrog'i ostida g'alaba qozonishga muvaffaq bo'ldi. Xususan, Angliyadagi XVII asr inqilobi ham aynan ana shu mafkura ta'sirida tayyorlangan edi.

Gugo Grotsiy inqilobning ideologlaridan biri bo'lganiga, o'z yurtining asr vatanparvari bo'lganiga qaramasdan ortodoksal kalvinistlar tomonidan qabul qilinmadi va bu dushmanlikning oqibatida u 1618 yilda umrbod qamoq jazosiga hukm qilindi. Biroq o'z do'stlarining madadi va taqdirning sharofati bilan 1621 yilda Parijga qochib ketishga musharraf bo'ldi va umrining oxiriga qadar shu yerda hayotdan orttirgan tajribalarini umumlashtirish bilan mashg'ul bo'ldi. Yigirma to'rt yil ichida u "Erkin dengiz", "Urush va tinchlik huquqi haqida", "Dahriylarga qarshi asl xristiancha taqvodorlik" kabi traktatlarini yozdi jahon siyosiy tafakkuri xazinasini betakror asarlar bilan boyitib ketdi.

b) Grotsiy ijtimoiy-siyosiy qarashlari. Grotsiyning asosiy ijtimoiy-siyosiy qarashlari "Urush va tinchlik huquqi haqida" traktatida bayon qilinadi. Uning bilan tanishish davomida bunday ijtimoiy -siyosiy qarashlar yuzaga kelishi tarixiy zaruriyat ekanligiga amin bo'lamiz. Xususan, N.Makiavelli o'z davrida Italiyada sodir etilayotgan turli boshboshdoqliklarga barham berish uchun hokimiyatni yagona monarx qo'lida jamlashni, J.Boden esa monarx qo'lida jamlangan hokimiyatni xalq tomonidan nazorat qilishni muhokama etgan bo'lsa, G.Grotsiy allaqachonlar shakllanib bo'lgan respublikaning ijtimoiy-siyosiy muammolari xususida bosh qotiradi. Ko'rinib turibdiki, Yevropa siyosiy tafakkuri obyektiv zaruriyat in'ikosi o'laroq "anarxiya-monarxiya-respublika" mantig'i asosida shakllana boradi.

Inson, G.Gorotsiyning fikriga muvofiq, hayvondan o'zining tinchlikka, osoyishtalikka, o'zaro muomalaga bo'lgan ehtiyoji bilan ajralib turadi. Hayvondan farqli o'laroq, u aqlga ega bo'lgani tufayli o'zining ana shunday ehtiyojlarini anglab yetadi va ularni ro'yobga chiqarishga intiladi. Ana shu aql, shuningdek tilga olingan ehtiyojlarni qondirish zaruriyati insonlarni ma'lum umumiy prinsiplarga amal qilishga, ular asosida faoliyat ko'rsatishga undaydi. Urush esa kishilar tabiatida qadim-qadimdan saqlanib qolgan hayvonlikning namoyon bo'lishidir.

v) Grotsiy fuqaroviy va tabiiy huquq mohiyati haqida. Mutafakkir inson huquqlarini uning ehtiyojlari bilan bog'lar ekan, bu yerda ham "ikki yoqlama haqiqat" mavjudligi haqida fikr yuritadi. Zotan, huquq ilohiy va insoniy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Ushbu xulosa huquq tabiatini faqat Xudo nomi bilan bog'lab tushuntirgan, "huquq" tushunchasiga cherkov monopoliyasini shakllantirgan Renessans davri uchun katta yangilik edi. Buning bilan G. Grotsiy inson taqdirining muqarrar emasligi, uning ozodligi o'z qo'lida ekanligi haqidagi g'oyalarning shakllanishiga zamin yaratdi.

Buyuk golland huquqshunosi insoniy huquqni fuqaroviy va tabiiy huquqqa bo'ladi. Fuqaroviy huquq konkret-tarixiy xarakterga ega bo'lib, siyosiy vaziyat bilan bog'liq. Shu bois jamiyatdagi ijtimoiy tuzumning o'zgara borishi bilan u ham o'zgarib turadi. Tabiiy huquq esa insonning tabiatidan, tabiiy ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Shu sababli, mutafakkirning mulohazalariga ko'ra, tabiiy huquq muammolari bilan jamiyat rivojlanishi tendensiyalarini tahlil qiluvchi tarix emas, inson mohiyatini har tomonlama o'rganuvchi falsafa shug'ullanmog'i darkor.

Shuning bilan birga kishilarning tabiiy ehtiyojlarini qondirish jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq ekanligini ham unutmasligimiz lozim. Boshqacha ayganda, tabiiy huquq nafaqat inson tabiati bilan, balki ijtimoiylik bilan ham bog'liqdir. Kishilar o'z ehtiyojlarini qondirish, huquqlarini himoyalash maqsadida o'zaro kelishib olishga majbur bo'ladilarki, bu kelishuvning nihoyasida davlat instituti vujudga keladi. Binobarin, davlatning asosiy vazifasi inson ehtiyojlarini qondirish uchun shart-sharoit yaratish, uning huquqlarini himoyalashdan iboratdir.

Shunday qilib, inson huquqlari absolyut haqiqatdir. Haqiqat esa, G.Grotsiyning fikriga muvofiq, isbotlanmog'i darkor. Mutafakkir har qanday haqiqatni aql nuqtai nazaridan isbotlash zarurligini ta'kidlaydi (umuman, aqlga va faqat aqlga murojaat etish, ya'ni ratsionalistik dunyoqarash G.Grotsiy ijodi metodologik pozitsiyasining asosini tashkil etadi). Chunki aql umumtanqidiy va umumqadriyat ahamiyatiga ega. Jamiyatda vujudga kelgan har qanday ijtimoiy-huquqiy ixtilofni aql yordamida bartaraf etish mumkin. Bunday faoliyatni ikki xil yo'l bilan amalga oshirish mumkin. Birinchidan, vujudga kelgan vaziyat, hodisa mohiyatining aqlga muvofiqligini aniqlash zarur. Ikkinchidan esa, vujudga kelgan vaziyat yoki voqeaning o'zga rivojlangan mamlakatlar tarixida qay tarzda sodir bo'lgani va qay tarzda bartaraf etilganini o'rganmoq zarur.

Kishilar o'rtasidagi kelishuv pirovard natijada davlatning yuzaga kelishiga sabab bo'lgani kabi, turli davlatlar o'rtasidagi kelishuv oqibatida xalqaro hamjamiyat shakllanadi. G.Grotsiy bu voqeani zaruriyat, qonuniylik sifatida tahlil etadi. Uning fikriga muvofiq, XVII asr taraqqiyoti Yevropada ana shunday xalqaro hamjamiyatning vujudga kelishiga zamin hozirlagan. Ushbu fikrini asoslashda u katolik cherkovi ma'qullagan pozitsiyadan chekinmagan holda protestantlarning mulohazalari hamda tajribalaridan ham foydalanishga intildi. Shu sababli uning ushbu muammolarga bag'ishlangan "Dahriylarga qarshi asl xristiancha taqvodorlik" asari 1627 yilda "Ta'qiq etilgan kitoblar indeksiga" kiritildi. Biroq cherkov inkvizitsiyasi buyuk faylasuf va siyosatshunos Gugo Grotsiy asarlarining avlodlarga qadar yetib kelishiga qarshilik qila olmadi. Gugo Grotsiy avlodlar xotirasida tabiiy huquq nazariyasining asoschisi sifatida saqlanib qoldi.

§4.ADOLATLI JAMIYAT G'OYASI

Gumanizm g'oyalarini har tomonlama ulug'lagan Renessans davri allomalari ushbu g'oyani ro'yobga chiqarishning eng muhim vositasi nafaqat markazlashgan qudratli davlat barpo etish, balki insoniyatning azaliy orzu-umidlaridan biri hisoblangan adolatli insonparvar jamiyat qurishdan iboratdir, deb uqdiradilar. Xuddi shuning uchun ham Renessans davrida ijod etgan mutafakkirlar

inson individual xususiyatlarini beqiyos ulug‘lash bilan birga fuqarolar turmushini farovon qilishning eng muhim omili ularning birgalikdagi, hamkorlikdagi hatti-harakatini takomillashtirish, yagona maqsad atrofida uyushtirish yo‘llarini qidira boshladilar.

Renessans davri mutafakkirlari tomonidan adolatli jamiyat qurish g‘oyasini shakllantirish jarayonini shartli ravishda ikki bosqichga bo‘lish mumkin. Birinchi bosqichda mavjud ijtimoiy-siyosiy tuzum, qaror topgan iqtisodiy munosabatlar qattiq tanqid ostiga olinadi. Xususan, jamiyatning turli sohalarida vujudga kelgan muammolarning sababi xususiy mulk bilan bog‘lanadi. Adolatli insonparvar jamiyat g‘oyasi ijodkorlarining fikriga asosan, odamlar o‘z tabiatlariga ko‘ra teng yaratilganlar, mulkning vujudga kelishi ular orasiga nifoq soldi, ijtimoiy adolatsizlikning vujudga kelishiga sabab bo‘ldi. Adolatli insonparvar jamiyat qurmoq uchun, Renessans davri allomalarining fikriga ko‘ra, fuqarolarni ijtimoiy jihatdan tenglashtirmoq zarur. Shuning uchun ham xususiy mulkka asoslangan ijtimoiy-siyosiy tuzum Tomas Mor tomonidan qattiq tanqid qilindi. Tommazo Kampanella esa o‘zi yashayotgan tuzumni tanqid qilish bilan kifoyalanib qolmasdan, uni yakson qilib tashlashga urindi.

Adolatli jamiyat qurish g‘oyasi shakllanishi jarayonining ikkinchi bosqichi ijtimoiy tenglik barqaror bo‘lgan jamiyatning idealini yaratish bilan bog‘liq. Jamiyatda mavjud bo‘lgan turli ijtimoiy muammolarni bartaraf etmoq uchun eng avvalo shaxs va jamiyat orasidagi munosabatlarni uyg‘unlashtirmoq zarur. Buning uchun esa Sharq falsafasidan ilhomlangan Yevropa Renessans davri allomalari nopok yo‘llar bilan topilgan mulkni yuqotish, jamiyat a‘zolarining mutlaq tengligini vujudga keltirish zarur, degan g‘oyani ilgari suradilar. Renessans davri mutafakkirlari, xususan Tomas Mor va Tommazo Kampanella ijtimoiy tenglik qaror topgan xayoliy jamiyat qiyofasini chizib beradilar.

Ta’kidlash zarurki, Renessans davrida fuqarolarning tengligi haqidagi turli nazariyalarning shakllanishi yangi-yangi geografik kashfiyotlar qilinayotgan bir sharoitga to‘g‘ri keldi. Shu sababdan Renessans davrida ijod etgan faylasuflar ijtimoiy voqelikni tanqid qilar ekanlar, yangi kashf etilgan orollardan birida

ijtimoiy tenglikka asoslangan jamiyat yaratishni orzu qiladilar. Faylasuflar asarlaridagi bosh qahramon ana shunday orolni kashf etgan sayohatchi ekanligi ham bejiz emas. Tomas Mor nazarida mazkur orol Utopiya deb nomlansa, Tommazo Kampanella uni Quyosh shahri (Quyosh orolning emas, oroldagi shaharning nomi) deb ataydi. Xullas, Renessans davrida adolatli insonparvar jamiyat modeli «Utopiya» tushunchasi yordamida ifodalana boshlandi. Aniqroq qilib aytganda, «Utopiya» tushunchasi zaminida fuqarolarning tengligi, do'stu-birodarligiga asoslangan yangi jamiyat qurish nazariyasi shakllandi. Bunday nazariyaning shakllanishida Tomas Mor va Tommazo Kampanellalarning xizmatlari beqiyos bo'ldi.

Tomas Mor va Tommazo Kampanellalarning nazariyalari g'oyaviy yaxlit Renessans ijtimoiy-siyosiy konsepsiyasining asosini tashkil qiladi. Ular o'zlari yaratgan ijtimoiy nazariyalarda gumanizm g'oyalarini yanada balandroq ko'tardilar. Yevropa ratsionalistik, ma'rifatparvarlik falsafasi taraqqiyotiga munosib hissa qo'shdilar.

4.1. Tomas Mor (1478-1535)

a) Hayoti va ijodi. Tomas Mor dunyoqarashining shakllanishi va ijodiy faoliyati Angliyada yangi dvoryanlar tabaqasi - jentrilarning tarix sahnasiga kelishi, davlat absolyutizmining o'rnatilishi davriga to'g'ri keldi. Ingliz gumanisti, davlat arbobi va yozuvchisi Tomas Mor 1478 yilning 7 fevralida Londonda sud amaldori oilasida tug'ildi. Uning otasi Londonlik badavlat byurgerlardan biri bo'lgani tufayli Tomas 1492-1494 yillarda Oksford universitetida tahsil olishga musharraf bo'ldi. U o'qigan kezlari Oksfordda qator e'tiborli insonshunos olimlar ijod qilardilar. Ushbu olimlarning ta'siri o'laroq Tomas jamiyatda adolatni qaror toptirish yo'llari haqida fikrlaydi va Oksford reformatarlari to'garagida ishtirok etadi. Oksforddan so'ng Tomasning dunyoqarashiga Erazm Rotterdamskiy ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Yuksak darajada fikrlash madaniyatiga ega bo'lgan, yunon va lotin tillarini mukammal egallagan, "Bibliya" matnlarini chuqur o'rgangan Tomas Mor o'z

mulohazalarini 1516 yilda “Davlatning eng yaxshi tuzumi to‘g‘risida va yangi Utopiya oroli haqida bag‘oyat foydali, ham maroqli, ham oltin kitob” nomli asarida bayon etadi. Asarning o‘sha davrda katta obro‘ga ega bo‘lgan Erazm Rotterdamskiy tomonidan nashr etilishi, muallif mulohazalarining sayohatchi Rafail Gotlodey (XVI asr Angliyasi sayohatchilarni benihoya ulug‘lardi) tilidan ifodalanishi Tomas Morga muvaffaqiyat keltirdi. Uning sharofati bilan Tomas Mor 1525 yilda Lankaster gersogligining kansleri davoziimga tayinlandi. Ushbu lavozimda ishlab yurgan kezlari u Angiya qiroli Genrix VIII e‘tiborini qozondi va 1529 yilda eng yuqori davlat lavozimi – Angliya lord-kansleri kursisini egalladi.

Lekin 1532 yilda uning taqdirini tubdan o‘zgartirgan voqealar sodir bo‘la boshlaydi. O‘sha yili katolik cherkovining mislsiz boyliklari va obro‘-e‘tiborini egallashni niyat qilgan Angliya qiroli Genrix VIII cherkov islohotlarini boshlab yubordi. Xristian-katolik dunyosining ma‘naviy yaxlitligi tarafdori bo‘lgan Tomas Mor lyuteranlik islohotlariga keskin qarshi chiqdi. O‘z axloqiy prinsiplaridan va e‘tiqodidan voz kecha olmagan mutafakkirni 1532 yilda lord-kanslerlik lavozimidan chetlashtiradilar. Qirol Genrix VIII uni davlatga xiyonat qilganlikda ayblaydi va 1534 yilda Tauerdagi qamoqxonaga zindonband etadi. Bir yil o‘tgach, Tomas Morning boshi tanasidan judo qilindi. Oradan uch asr o‘tganidan keyin 1886 yilda nohaq zulm ko‘rgan mutafakkir katolik cherkovi tomonidan avliyolar safiga kiritildi va 1935 yilda qonuniylashtirildi.

Tomas Morning ijodiyoti gumanistik axloqiy idealning, inson qadri-qimmatini va uning erkinligi haqidagi ta‘limotning yorqin ifodasi edi. Uning fojeali o‘limi Florensiyadagi Platon akademiyasi tomonidan e‘lon qilingan oltin asr haqidagi orzu-umidlar barbod etilganidan, Erazm Rotterdamskiyning “xristiancha gumanizmining” chilparchin bo‘lganidan dalolat berdi.

b)T.Morning ijtimoiy krititsizmi. Mutafakkirning qarashlari, biz yuqorida ko‘rsatib o‘tganimizdek, “Davlatning eng yaxshi tuzumi to‘g‘risida va yangi Utopiya oroli haqida bag‘oyat foydali, ham maroqli, ham oltin kitob” nomli asarida o‘z ifodasini topgan. Kitob ikki qismdan iborat. Uning hajman kattaroq

boʻlgan va dastlab yozilgan ikkinchi qismida Utopiyadagi turmush tarzi xususida hikoya qilinsa, keyinroq bitilgan birinchi qismida Angliya hayoti tanqidiy koʻz bilan yoritildi. Kitob muallifning mavjud ijtimoiy va maʼnaviy voqelikka naqadar salbiy munosabatda boʻlganini namoyon etadi.

“Utopiya” muallifining gumanistik dunyoqarashi asarning birinchi qismida ifoda etiladi. Angliyadagi yer islohotlari dehqonlarning oʻz yerlaridan judo boʻlishlariga, daydilar va yupunlarning koʻpayib ketishiga olib keldi. Ayni paytda mamlakatga xemiri ham naf keltirmaydigan shunday bir tabaqa shakllandiki, ular oʻz huzur-halovatlarini yoʻlida istalgan mablagʻni sarflashga qodir boʻlib qoldilar. Tabiatan moʻminqobil, beozor boʻlgan qoʻylar odamlarni yeb qoʻya boshladi, deb yozadi Tomas Mor. Mutafakkir ushbu iborasi bilan boyonlar daromadini oshirish imkonini beradigan qoʻylarni boqish uchun yuzlab odamlar oʻz yerlaridan haydab yuborilganini nazarda tutadi. Bu kulfatlar, T.Morning fikriga muvofiq, “davlat bahonasida va davlat nomidan oʻz manfaatlarini haqida qaygʻurayotgan boylarning fitna – fasodidan oʻzga narsa emasdir”¹

Xullas, Tomas Mor oʻzi yashab, ijod etgan jamiyatni, undagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni tanqid qildi. Xususan, Angliyada odamlar qadr-qimmatini yerga uruvchi, uni kamsituvchi tartibotlar yordamida toʻplangan kapitalni yuzaki tahlil qilishga qarshi chiqdi. Oʻzi bunday illatlarning vujudga kelishining asosiy sababini xususiy mulkdan qidirdi. Shuning uchun ham ijtimoiy munosabatlarni oʻzgartirish zarur, degan xulosaga keladi. Birinchilardan boʻlib ishlab chiqarishni umumlashtirish gʻoyasini ilgari surdi. Lekin bunday sifatiy oʻzgarishni qonun yordamida amalga oshirmaslik zarur ekanligini qayta-qayta takrorladi.

v)Jamiyatning gumanistik ideali.Angliyadagi ijtimoiy voqelikni antik va qadimgi xristian mualliflari bayon etgan fikrlar, Bibliyada uchraydigan gʻoyalar bilan taqqoslar ekan, T.Mor oʻz orzusidagi jamiyatni izhor qiladi. Ushbu orzularning shakllanishiga Florensiyalik platoniklar, Erazm Rotterdamskiy xristian gumanizmi va Platonning “Davlat” asari beqiyos taʼsir koʻrsatdi.

“Utopiya” soʻzi T.Mor tomonidan ilk bor qoʻllangan boʻlib, “yoʻq joy”, “hech qayer” degan maʼnoni anglatadi. Ushbu soʻz yordamida ifodalangan orolda

baxt-saodatli kishilar farovon turmush kechiradilar. Bunday turmush qat'iy antiindividualizmning joriy etilishi orqali yo'lga qo'yilgan. Antiindividualizm xususiy mulkni bekor qilishni, jamiyat a'zolarining mulkiy va iste'moliy tengligini ta'minlashni talab etadi. Bunday fikrlarni buyon etishda Tomas Mor xristiancha gumanizm g'oyalari asoslanadi.

Tomas Mor, Platon va Abu Nasr Forobiyning adolatparvar shoh haqidagi mulohazalarini davom ettiradi. Maksimal tenglik joriy etilgan orolda faqat har tomonlama ilimli, ma'rifatli, turli illatlardan xoli zotgina hukmdorlik qilishi mumkin. "Hukmdor shunday bir manbaki, undan butun xalqqa ham ezgulik, ham yovuzlik yog'ilib turishi mumkin", - deb yozadi mutafakkir.¹ Asarda bunday afsonaviy hukmdor Utop deb ataladi. U mazkur orolni kashf etgach, unda o'z ijtimoiy, siyosiy va axloqiy qonun-qoidalarini joriy etadi. Hukmdor birinchi navbatda nafaqat xususiy mulkning batamom bekor qilinishiga, balki pul va oltinga bo'lgan salbiy munosabatning shakllanishiga muvaffaq bo'ladi. Orolida pul batamom yo'q qilingan, oltindan esa eng iflos ishlar uchun ishlatiladigan buyumlar tayyorlanadi. Buyuk gumanist odamlar boshiga mislsiz kulfatlar keltirgan oltinuzarga bo'lgan nafratini shunday tarzda ifodalaydi.

Albatta, maksimal tenglikni saqlab turish, ijtimoiy mulkchilikning mutlaq ustuvorligini ta'minlash uchun Utopning sa'y-harakatlari kifoya emas edi. Buning uchun orolda yashovchilar mehnat faoliyatida ham teng ishtirok etishlari zarur. Tabiiyki, bunda birinchi navbatda jismoniy mehnat haqida gap boradi. Utopiyada hunarmandlar va dehqonlarning mehnati har qanday davlat uchun zarur shart-sharoit ekanligini isbotlashga harakat qiladi. Afsuski, ayrim davlat arboblari mehnat faoliyatidan yiroqlashib ketganlari bois hunarmand va dehqonlar haqida qayg'urmay qo'yadilar.

Utopiyada odamlar hunarmandchilik va qishloq xo'jalik ishlari bilan shug'ullanadilar. Unda ishtirok etish barcha kishilar uchun majburiyatdir. Hatto sifograntlar (boshliqlar) ham el qatori mehnat kiladilar, chunki mehnat orolda axloqiy zaruriyatga, ehtiyojga aylangan. Orol xalqi 6 soat mehnat qiladi (o'sha davr Angliyasi uchun 6 soatlik ish kuni orzu edi). Eng og'ir mehnatni jinoyatchilar

bajaradilar. Shu bois Utopiyaliklar bo'sh vaqtlarini o'z axloqiy qiyofalarini shakllantirish uchun sarflaydilar.

Aqliy mehnat bilan orolda eng iste'dodli kishilar shug'ullanadilar. Boshqa yurtlarda esa "hanuzgacha fan bilan to'nkalar va galvarslar mashg'ullar, yuksak aql sohiblari esa behuda qurbon bo'lib ketmoqdalar"¹. Aynan shu yuksak aql sohiblari Utopiyada turli lavozimlarda mehnat qiladilar, din peshvolari sifatida faoliyat ko'rsatadilar.

Darvoqe, Utop orolidagi turmush tarzi, ishlab chiqarish aqlga muvofiq joriy etilgan bo'lishiga qaramasdan, ular hayotida axloq ustuvorligicha qolaveradi. Aynan axloq nuqtai-nazaridan orolda inson eng oliy qadriyat deb e'lon qilingan. Inson eng qadrli mavjudot bo'lgani tufayli hamisha huzur-halovatda yashamog'i lozim. Ushbu huzur-halovatlarning eng asosiysi salomatlikdir. Salomatlikning birinchi sharti esa meyorida ovqatlanish bilan bog'lanadi.

Utopiyaliklarning tinchliksevarligi ham orolda axloq normalari ustuvorligidan dalolat beradi. Orol xalqi urushni hayvoniy qiliq deb hisoblaydi, o'z tashabbusi bilan urush ochishdan hazar qiladi. Biroq orol saodati uchun kurashishga majbur qilganlarida jonlarini jabborga beradilarki, orolni kulfatlardan saqlab qoladilar.

Umuman oroldagi hayot ko'proq huquqiy normalar emas, axloqiy normalar asosida boshqariladi. Shu boisdan qonunlar shu qadar kamki, ularni butun aholi yaxshi biladi. Darhaqiqat, xalq uchun qonunlarning ko'p bo'lishi shart emas.

Orolda axloq ustuvor bo'lgani bois aholining dinga munosabati ham o'zgacha. Bunda T.Mor asl dinni xurofotu irim-chirimdan ajratib olish zarurligiga ishora qiladi. Asl din deganda mutafakkir Florensiya platoniklari talqin etgan universal dinni tushunadi. Utopiyani qachonlardir kashf etgan Utop, asar qahramoni Gotlodeyning aytishiga qaraganda, bunday dinni orolda Iso payg'ambar tavalludidan 144 yil avval joriy etgan emish. Ushbu dinga ko'ra, Xudo bittadir, u vaqti-vaqti bilan turli mo'jizalar ko'rsatib, odamlarga o'zi haqida xabar berib turadi. Inson joni ham abadiydir. Uning bu dunyodagi qilmishlari narigi dunyoda

baholanadi, ya'ni yoki mukofotga, yoki jazoga munosib topiladi. Orolning ilk hukmdori Utop aholining turli elat, xalq vakillaridan tarkib topganini inobatga olib, din erkinligini joriy etadi. Hatto xudosizlar ham jazoga loyiq topilmaydilar.

Asar Renessans davri faylasuflari va adabiyotshunoslariga katta ta'sir ko'rsatdi. Unda ilgari surilgan g'oyalar uzoq asrlar davomida inson orzu-umidlari sifatida yashab keldi.

4.2. Tommazo Kampanella (1568-1639)

a) Hayoti va ijodi. Tommazo Kampanella – Renessans davri Yevropa falsafasining yirik namoyondasidir. U 1568 yilning 5 sentabrida Italiyada tug'ilgan. Yoshligida antik falsafa namoyondalarining asarlarini, ayniqsa Aristotel falsafasini sinchiklab o'rgangan. Shuningdek, o'rta asr teologiyasi, xususan Foma Akvinskiy qarashlari, o'z zamonasining naturfilosofiyasi bilan yaxshi tanish bo'lgan.

1591 yilda Yevropa falsafiy jamoatchiligi hukmiga o'zining "Falsafa, hissiyot yordamidagi isbot" deb nomlanuvchi birinchi asarini havola etdi. Xuddi o'sha birinchi asaridayoq inkvizitsiya ta'qibiga giriftor bo'ldi. Kampanella cherkov va dunyoviy hokimiyat birligini ta'minlash tarafdori edi. Protestantlarning hokimiyatni restavratsiya qilishlariga mutlaqo qarshi edi. Lekin Rim papasini butun xristianlar ustidan hukmron bo'lishini istar edi.

Kampanellaning fikriga muvofiq, Xudoning butun yer yuzida hukmronligi ta'minlamoq uchun jamiyatda juda jiddiy qayta qurishni amalga oshirmoq darkor. Buning uchun, eng avvalo, turli nopokliklar yordamida topilgan mulkni va zulmni tugatmoq zarur. Bunday o'ta muhim o'zgarishni faqat ommaviy qo'zg'olon yordamida amalga oshirish mumkin, deb hisoblaydi. Ispanlar tomonidan bosib olingan Kalabriyadagi isyonga boshchilik qiladi. 1599 yilda isyonchilar mag'lubiyatga uchragandan so'ng qochib ketadi. 1602 yilda tutib olinadi va sud qilinib, umrbod qamoq jazosiga hukm qilinadi. U 25 yildan ortiqroq umrini qamoqxonada tutqunlikda o'tkazadi.

Kampanella 1629 yilda qamoqdan ozod qilinadi va Fransiya keladi. Parijdagi monastirlardan biriga joylashadi. Umrining oxirigacha shu yerda yashab, falsafa, ijtimoiy-siyosiy muammolar, shuningdek astrologiya bilan shug'ullanadi. Lekin inkvizitsiya agentlari uni uzluksiz ta'qib etib turadilar. Tommazo Kampanella 1639 yil 21 mayda vafot etadi.

Kampanellaning falsafiy qarashlari 1620 yilda yozilgan "Sehrgarlik va narsalarni his etish haqida", 1631 yilda yozilgan "G'alabaga erishgan ateizm", 1638 yilda yozilgan "Universal falsafaning uch qismi yoxud narsalar haqida metafizik ta'limot" asarlarida bayon qilingan. Kampanella ushbu asarlarida Renessans davri Italyan natur-filosofiyasining eng kenja vakili ekanligini yana bir bor namoyish etdi. U sxolastikaga qarshi kurashdi, buyuk vatandoshi Galileo Galilei qarashlarini din va cherkov ta'qibidan himoya qildi. Aristotelning obro'-e'tiborini rad etdi va inson tabiatni tajriba asosida o'rganmog'i zarur, degan g'oyani ilgari surdi. Tabiatni chuqur o'rganmasdan turib uning ustidan inson hukmronligini ta'minlash mumkin emas, degan xulosaga keldi. Shu bilan birga Kampanella naturfilosofiyasi o'rta asr fikrlash madaniyatiga xos turli anglashilchovchiliklar va fantastik tasavvurlar ta'siridan to'la qutula olmagan edi. Chunonchi, u hali sehrgarlar va astrologlarning turli bashoratlariga ishonar edi. Shuningdek, voqelikda sodir bo'lgan o'zgarishlarni har tomonlama chuqur o'rganish o'rniga o'rta asr sxolastik adabiyotlarida bayon qilingan qoidalardan foydalanish bilan cheklanib qoldi. Shuning uchun ham Kopernikning geliotsentrik nazariyasini, Gilbertning magnetizmga bag'ishlangan asarlarini to'la ilg'ab ololmadi.

Kampanella falsafiy qarashlarining asosida panteizm yotar edi. Patritsi qarashlari ta'sirida fikr yuritib, real voqelik taraqqiyoti borliq bilan yo'qlik orasidagi o'zaro aloqadorlikka bog'liq, degan xulosaga keladi u. Bunday fikr-mulohazalar unda, turgan gapki, neoplatonizm g'oyalari tasiri ostida shakllangan. Kampanellaning fikriga muvofiq, voqelikning borliq darajasiga ko'tarilishi jarayonini, ya'ni bor bo'lishni bilmoq uchun inson borlig'ining eng insoniy xususiyatlarini anglab yetmoq zarur. Yo'qlikka olib boruvchi xususiyatlarni esa

insondagi majolsizlik, bilimsizlik va hasaddan qidirmoq lozim. Borliq ham, yoʻqlik ham hammadan qudratli, hammani boshqarib turgan Xudo tomonidan yaratilganini unutmaslik kerak.

Kampanellaning naturfilosofiyasi dialektika elementlaridan ham xoli emas edi. U voqelikdagi inkor qiluvchi xususiyatlar ijobiylikning namoyon boʻlishi uchun muhim shartdir, degan gʻoyani har tomonlama qoʻllab-quvvatlaydi. Gnoseologik va metodologik masalalarda sensualistlar izidan boradi. Chunonchi, his-tuygʻuning obyekt bilan hissiyot orasida farq borligiga, oʻsha obyekt hissiyotdan qatʼiy nazar mavjud boʻlishiga hech qanday shubha bildirmaydi. U obyektiv voqelikni bilish mumkinligiga shubha bilan qarovchi skeptiklarning qarashlariga qarshi chiqdi. Mutlaq sensualist sifatida matematik bilimlarning voqelikni bilish borasidagi roliga yetarli baho bermadi va tadqiqotning analitik metodi mohiyatini tushunib yetmadi.

b) Quyosh shahrining asosiy xususiyatlari. Kampanellaning 1629 yilda yozilgan “Quyosh shahri” asarida uning ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy-axloqiy qarashlari bayon etilgan. Asarda olgʻa surilgan gʻoyalar kitob muallifining ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy-axloqiy qarashlariga, shaxsiy kechinmalariga toʻla mos tushadi. Tomas Mordan farqli oʻlaroq, u iqtisodiy muammolarga, xususan iqtisodiyotni qayta qurish masalalariga kam eʼtibor beradi. Xristianlarning hohish-irodasiga qarab xususiy mulkni tugatish mumkin boʻlar, deb hisoblaydi.

“Quyosh shahrida” orzu qilingan davlat tuzumi ideallashgan teokratik sistema namunasi boʻlib, uning boshida quyosh ramzi boʻlgan – Qohin, birinchi dindor, yirik metafizik turadi. Bir umrga saylab qoʻyiladigan bosh hukmdor oʻz davrining barcha bilimlari bilan tanish boʻlmogʻi darkor. Bosh hukmdor jamiyat oldida turgan, yechilishi oʻta zarur boʻlgan barcha muammolar yechimini topish yoʻllari, uslub va usullarini bilishi zarur. Jamiyatning turli sferalari yumushlari bilan uning yordamchisi shugʻullanadi. Yordamchilar yirik olimlar orasidan saylab qoʻyiladi. Urush va tinchlik masalalari bilan shugʻullanuvchi yordamchining xulq-atvori, hatti-harakatida kuch-quvvat va sanʼat, hunarmandchilik va fan masalalari bilan shugʻullanuvchi yordamchida donishmandlik, tugʻilish va bolalar tarbiyasi

masalalari bilan shugʻullanuvchi yordamchida muhabbat ustuvorlik qilmogʻi lozim.

Fuqarolik hayoti va faoliyati bilan bevosita shugʻullanish turli lavozimlarni egallab turgan kishilarga topshiriladi. Bunday kishilar ham fuqarolar orasidan saylab qoʻyiladi. Mansabdor kishilarni saylashda, ularning bilimi, ishbilarmonligi, xolisligi, jamiyatni boshqarish qobiliyatlari hisobga olinadi. Lekin Kampanella orzu qilgan davlat-jamiyat modelida, uni boshqarish ishlaridan din, cherkov ajratilmaydi. Jamiyatning boshqarish mexanizmini ushlab turgan mansabdorlarning koʻpchiligi dindorlar boʻladi. Jamiyatni boshqarish ishlariga hatto sehrarlar ham ishtirok etadilar. Koʻrinib turibdiki, Kampanella orzu qilgan jamiyatda siyosiy-dunyoviy hokimiyat din va cherkov bilan uygʻunlashib ketadi. Oʻz navbatida, Quyosh shahri fuqarosining diniy dunyoqarashi tabiat falsafasi bilan qoʻshilib-qorilib ketadi. Ularning uygʻunlashuvini taʼminlash Quyosh shahri hokimiyatining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Kampanellaning davlat-jamiyatni boshqarish dasturi asosida butun dunyo fuqarolarini birlashtirish gʻoyasi yotadi. Lekin oʻsha butun dunyo fuqarolari birlashgan yagona davlatni Rim papasi boshqarishi shart, deb hisoblaydi. Uning fikriga koʻra, turli davlat vakillaridan tashkil topgan Rim senati hamma muammolarni, bahsli-munozarali masalalarni tinchlik yoʻli bilan yechishi lozim.

Kampanella ijtimoiy-siyosiy qarashlarining asosida yangi jamiyat qurish gʻoyasi yotadi. Yuqorida taʼkidlab oʻtganimizdek, u qurmoqchi boʻlgan yangi jamiyatning hamma sferasida aql-farosat ustuvor, jamiyatda oʻrnatilgan barcha tartib-intizom aqlga, ijtimoiy adolat prinsiplariga asoslanadi. Shuning uchun ham bu yerda birovlar hisobidan kun koʻruvchi tekinxoʻrlar, ishyoqmaslar yoʻq. Barcha fuqarolar, jumladan xotin-qizlar ham ishlab chiqarishga teppa-teng ishtirok etadilar. Odamlarning halol mehnati tufayli jamiyatda moʻl-koʻlchilik yaratilgan. Jamiyatda ishlab chiqarilgan nozu-neʼmatlar ham fuqarolarning ehtiyojlariga qarab adolatli taqsimlanadi.

Kampanella orzu qilgan jamiyatda xususiy mulk yoʻq, hatto oila ham yoʻq. Bu yerda qashshoqlik ham, oʻgʻrilik ham, molu dunyoning quli boʻlish kabi

holatlar ham yo‘q. Uning tushuntirishicha, turli nopokliklar bilan topilgan mulkdan xoli bo‘lgan jamiyatgina ko‘pchilik manfaatini himoya qilishga qodir bo‘ladi. Insofli, diyonatli kishilarning katta avlodini shakllantirishga muvaffaq bo‘ladi. Bunday jamiyatda odamlar o‘z vatanlariga tasavvur qilib bo‘lmas darajada muhabbatni vujudga keltiradilar, barcha “tengdoshlar bir-birlarini og‘a deb ataydilar”. Bunday yangi odamlar eski jamiyatning barcha illatlaridan xoli bo‘ladilar.¹

Kampanella bunyod etmoqchi bo‘lgan jamiyatda yoshlar tarbiyasiga katta e‘tibor beriladi. Chunonchi, bolalarni o‘kitish va tarbiyalash ishlariga g‘amxo‘rlikni jamiyat o‘z zimmasiga oladi. Mehnat tarbiyasiga alohida e‘tibor beriladi. Bolalar foydali mehnatga uzluksiz ishtirok etadilar. Har qanday og‘ir mehnat bolalar uchun kamsitish yoki xaqorat hisoblanmaydi. Jamiyat bolalarning jismo-niy tarbiyasiga, ayniqsa talantli, iste’dodli bolalarni o‘qitishga alohida e‘tibor beradi. Quyosh shahrida ta’lim va tarbiya jarayonini tashkil etishda ixtiyoriylikka asoslaniladi va sayohatga chiqish, turli o‘yinlarni uyushtirish, jismoniy mashqlarni bajarish jarayonida amalga oshiriladi. Fan, madaniyat ishlari bilan shug‘ullanish har tomonlama qo‘llab-quvvatlanadi. Bir ibora bilan aytganda, Kampanella orzu qilgan jamiyatda shakllangan yangi kishi har tomonlama rivojlangan bo‘ladi.

Shunday qilib, Yevropa Renessans davrining mashhur gumanisti Tommazo Kampanella qarashlarida jamiyatda oddiy fuqaroning erkin, farovon bo‘lishi, har bir jamiyat a‘zosining baxt-saodatga erishishi yo‘llari haqida ajoyib g‘oyalar olg‘a surilgan edi. U o‘z zamonasining ijtimoiy munosabatlarida mavjud bo‘lgan turli ziddiyatlarni bartaraf etish uchun fuqarolar tarbiyasiga e‘tibor berish lozimligini alohida ta’kidladi. Shu bilan birga hamkorlik, tenglik va erkinlikka asoslangan ijtimoiy tuzum yaratish g‘oyasini targ‘ibot va tashviqot qilishdan charchamadi.

M U N D A R I J A

Renessans davri Yevropa falsafasining antropotsentrik xususiyati.	3
---	---

§1. Gumanizm gʻoyalarining shakllanishi	12
---	----

Dante Aligyeri	14
Franchesko Petrarka.	21
Pyetro Pomponatssi.	24
Piko della Mirandolla.	31
1.5. Erazm Rotterdamskiy.	35
1.6. Mishel Eykem de Monten.	40

§2. Renessans naturfilosofiyasi va yangi tabiatshunoslik	46
---	----

2.1. Nikolay Kuzanskiy	47
2.2. Nikolay Kopernik	55
2.3. Paratsels.	59
2.4. Bernardino Telezio	61
2.5. Jordano Bruno.	65

§3. Tabiiy huquq va markazlashgan davlat gʻoyasi.	73
---	----

3.1. Nikkolo Makiavelli.	76
3.2. Jan Boden.	85
3.3. Gugo Grotsiy.	87
§4. Adolatli jamiyat g‘oyasi.	91
4.1. Tomas Mor.	93
4.2. Tommazo Kampanella.	98